

กรณีศึกษาชุมชนประมงพื้นบ้านภาคใต้บ้านทอน ได้ข้อค้นพบที่ไม่แตกต่างกัน บ้านทอนเป็นชุมชนเก่าแก่อายุมากกว่า 200 ปี ก่อรูปขึ้นจากการอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานของชาวมาเลเซีย วิถีชีวิตของทะเลซึ่งเป็นแหล่งสำคัญในการทำประมงขนาดเล็กเกิดขึ้นราว ปี 2538-39 เนื่องจากมีการเข้ามาทำลายฐานทรัพยากรชายฝั่งโดยเรือประมงพาณิชย์ในรูปแบบของการทำประมงเรือไฟปั่นปลากะตัก และการเสื่อมสภาพของพรวนทะเลซึ่งเป็นแหล่งธรรมชาติที่สัมพันธ์กับชุมชนทั้งในด้านเป็นฐานทรัพยากรในลักษณะเศรษฐกิจแบบยังชีพ กล่าวคือ เป็นแหล่งในการหาผลไม้มันไข่สอยจับสัตว์ ฯลฯ และยังเป็นส่วนสำคัญของนิเวศชายฝั่งในวงจรชีวิตของสัตว์น้ำ พรวนทะเลได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาของรัฐคือ การปรับปรุงพื้นที่เพื่อก่อสร้างสนามบิน และการพัฒนาพื้นที่เพื่อปลูกพืชเชิงเดี่ยวคือ น้ำมันปาล์ม เป็นสาเหตุให้พื้นที่พรวนอยู่ในสภาพเสื่อมโทรมโดยการตั้งสหกรณ์นิคมบาเจาะ ทำให้ชาวประมงพื้นบ้านสามารถพึ่งพิงได้น้อยกว่าอดีต

ปัจจุบันภาพชีวิตของชาวประมงพื้นบ้านบ้านทอนจึงตกอยู่ในภาวะที่อึดอัดมากกว่าอดีต ปัญหาความยากจนที่เผชิญคือ ไม่มีเงิน ไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง ค่าใช้จ่ายในการลงทุนประกอบอาชีพประมงต้องใช้มากขึ้น หรือรายได้ไม่พอเพียงต่อรายจ่าย ไม่มีความแน่นอนในการออกทะเลไม่มีงานทำที่แน่นอนและถาวร เพราะออกทะเลได้น้อยลง มรสุมมีความยาวนานกว่าในอดีต มีการะเหินสิน โดยภาวะเหินสินนี้เกิดขึ้นกับสมาชิกทั้งหมดของกลุ่มชาวประมงพื้นบ้าน (41 คน) โดยพิสัยของเหินสินอยู่ระหว่าง 2,000-10,000 บาท เหินสินจำนวนนี้ อาจจะไม่มากนักหากมองจากสายตาของคนข้างนอก แต่สำหรับชาวประมงแล้วนี่เหล่านี้นั้นเป็นหนี้ก้อนใหญ่ ที่ก่อความหวาดหวั่นเพราะไม่รู้จะใช้หนี้หมดเมื่อไร และปลามีน้อย ต้องออกทะเลไปไกลและยาวนานมากกว่าในอดีต

ปรากฏการณ์เหล่านี้เกิดขึ้นกับชาวประมงในบ้านทอนเมื่อประมาณ 10 กว่าปีที่ผ่านมา แต่รุนแรงมากขึ้นนับตั้งแต่ปี 2537-2538 เป็นต้นมา ซึ่งชาวบ้านถือว่าเป็นวิกฤตการณ์ครั้งใหญ่ของทะเล อย่างไรก็ตาม ความยากจนที่เกิดขึ้นกับชาวประมงบ้านทอนอาจจะจำแนกเงื่อนไขปัจจัยได้ 3 ประการ คือ การลดลงของปลาในทะเล ซึ่งมีสาเหตุมาจากการทำประมงที่ทำลายล้างของประมงพาณิชย์ ทั้งที่มาในรูปแบบของการทำประมงอวนลากที่เข้ามาในพื้นที่ทะเลรอบชุมชน และในรูปแบบของการทำประมงของเรือปั่นไฟปลากะตัก ที่เข้ามาในทะเลรอบชุมชนในช่วงปี 2538-2539 เป็นต้นมา อย่างไรก็ตาม ปัจจัยอีกประการหนึ่งที่ทำให้จำนวนปลาในทะเลชุมชนบ้านทอนลดลงคือ การเสื่อมสภาพของพรวนทะเล ซึ่งส่งผลให้ปลาในทะเลขาดอาหารที่ไหลลงมาพร้อมกับน้ำจากพรวนทะเล นอกจากนี้ ฐานทรัพยากรที่พึ่งพิงได้แคบลง โดยในอดีตชุมชนบ้านทอนมิได้พึ่งพาทะเลอย่างเดียวเพื่อการยังชีพ โดยในระยะแรกเริ่มของการก่อตั้งชุมชนนั้น คนในชุมชนประกอบอาชีพทำนาควบคู่

ไปกับการทำประมง การมีฐานยื่น 2 ฐานนี้ส่งผลให้คนในชุมชนไม่อดคัต เพราะหากฐานหนึ่งวิกฤต ชาวประมงยังมีอีกฐานให้พึ่งพา

นอกจากอาชีพที่มี 2 ฐานแล้วในอดีตยังมีธรรมชาติให้พึ่งพา ซึ่งในที่นี้หมายถึงพรุ พรุที่ชาวบ้านพึ่งพาในอดีตได้แก่พรุบาเจาะ ซึ่งเป็นพื้นที่ป่าไม้ที่มีน้ำขังตลอดทั้งปี ครอบคลุมพื้นที่อำเภอบาเจาะ อำเภอเย็งอ และอำเภอเมือง พรุแห่งนี้ในอดีตชาวบ้านสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้หลายด้าน เช่น การหาผลไม้ เช่น ส้มปี การจับสัตว์ เช่น นก ปลา การแปรรูปไม้ โดยเฉพาะไม้เสม็ดสามารถนำไปใช้ก่อสร้างบ้านเรือน เป็นเชื้อเพลิง (เผาถ่าน) การปลูสัตว์ เป็นสถานที่เลี้ยงสัตว์ จำพวก วัว ควาย การนำเอาวัสดุมาประยุกต์ ประดิษฐ์ เป็นเครื่องมือเครื่องใช้ในการจับสัตว์น้ำ เช่น เถาวัลย์นำมาถักเป็นแห เป็นส่วนประกอบของซั้ง (ปะการังแบบภูมิปัญญาชาวบ้าน) และนำเถาวัลย์เป็นงานหัตถกรรมจักสาน เช่น ผลิตภัณฑ์ย่านลิเภา เป็นต้น แต่หลังจากที่ได้มีการออกพระราชบัญญัติจัดตั้งนิคมสหกรณ์บาเจาะ ขึ้นเมื่อปี พ.ศ.2518 ได้มีการปรับปรุงพื้นที่เพื่อก่อสร้างสนามบินบ้านทอน ขึ้นเมื่อปี พ.ศ.2525 ซึ่งเป็นการทำลายสภาพพื้นที่พรุลงไปเป็นจำนวนมาก โดยที่ในปัจจุบันสภาพของความเป็นพรุที่มีน้ำขัง ได้สูญสิ้นหมดไป และความต้องการการพัฒนาพื้นที่พรุให้สามารถทำการเกษตรในรูปแบบของการปลูกพืชเชิงเดี่ยวด้วยการปลูกปาล์ม จึงมีการจัดสรรพื้นที่ให้แก่ราษฎรทั้งจากในพื้นที่ และนอกพื้นที่ได้เข้าทำกินโดยต้องปฏิบัติตามเงื่อนไขของนิคมสหกรณ์บาเจาะ ดังนี้ จึงเป็นสาเหตุให้พื้นที่พรุต้องตกอยู่ในสภาพที่เสื่อมโทรม และชาวบ้านสามารถพึ่งพาได้น้อยกว่าแต่ในอดีต และนอกจากนี้ การเพิ่มขึ้นของค่าใช้จ่ายและความต้องการ ชุมชนบ้านทอนปัจจุบันเป็นชุมชนที่อยู่ในเงื่อนไขของสังคมสมัยใหม่ ความเป็นสังคมสมัยใหม่ได้สร้างค่าใช้จ่ายและความต้องการใหม่ ๆ ให้กับชาวประมง เช่น ค่าไฟฟ้า โทรศัพท์ พัดลม และรถจักรยานยนต์ เป็นต้น ค่าใช้จ่ายและความต้องการสิ่งใหม่ ๆ ที่เพิ่มขึ้น เมื่อไปผนวกกับภาวะการลดลงของปลาในทะเลได้ส่งผลให้สภาวะความเป็นอยู่ของชาวประมงมีความอดคัตขัดสนมากกว่าที่เป็นมาในอดีต

การปรับตัวของชุมชน

ชุมชนชาวประมงพื้นบ้านตำบลคลองตำหรุ หลังวิกฤตทรัพยากรสัตว์น้ำที่เกิดจากโครงการพัฒนาของรัฐ เอกชนต่างๆ ชาวประมงพื้นบ้านได้พยายามปรับตัวโดยการขายแรงงานในโรงงานอุตสาหกรรม อีกส่วนหนึ่งพยายามปรับตัวภายใต้อาชีพประมงที่รัฐมีโครงการเข้ามาเสริมการเพาะเลี้ยงชายฝั่ง การขายแรงงานในโรงงานได้ค่าจ้างประมาณ 146 บาท/วัน เท่าค่าแรงขั้นต่ำ แต่ไม่มีสวัสดิการ ลักษณะการจ้างงานคงเป็นเพียงลูกจ้างชั่วคราวไม่มีการบรรจุ และต้องต่อสัญญาจ้างใหม่ทุกๆ 6 เดือน

ส่วนกรณีชาวประมงพื้นบ้านบ้านทอน ชุมชนได้พยายามแสวงหาทางออกโดยการตั้งกลุ่มต่างๆขึ้น โดยการตั้งทรัพยากรทั้งด้านงบประมาณและบุคคลเข้ามาหนุนเสริมชุมชน ทั้งจากภาครัฐและองค์กรพัฒนาเอกชน เพื่อดำเนินกิจกรรมสำคัญ 2 ด้านคือ (1) ด้านการปกป้องและฟื้นฟูฐานทรัพยากรชายฝั่งของชุมชน และ (2) ด้านกิจกรรมอาชีพและสวัสดิการของชุมชน เช่น กลุ่มกองทุนหมุนเวียนเครื่องมือประมงพื้นบ้าน โดยเป็นการรวมกลุ่มกันเพื่อคิดค้น การแก้ไขปัญหาความเสื่อมโทรมของทรัพยากรชายฝั่งทะเล ประสานงานกับเจ้าหน้าที่ หน่วยงานของรัฐเพื่อปฏิบัติการตรวจจับเรือประมงพาณิชย์ การดำเนินการกิจกรรมอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรชายฝั่งทะเล โดยการจัดให้มีโครงการวางซั้ง ซึ่งเป็นปะการังเทียมแบบภูมิปัญญาชาวบ้าน การตั้งกลุ่มออมทรัพย์ชาวประมงพื้นบ้าน กองทุนแปปลาสัตว์น้ำ กลุ่มฌาปนกิจสงเคราะห์ ฯลฯ ลักษณะเด่นและสำคัญในการแสวงหาทางออกของกรณีศึกษาดังกล่าวนี้ก็คือ การจัดสวัสดิการชุมชนในรูปแบบของซากัด (ดูรายละเอียดจากกรณีศึกษารูปแบบการแก้ไขปัญหาความยากจนและการจัดสวัสดิการในชุมชนประมงขนาดเล็ก โดย วิรุฒิ เสนาคำ)

3.2.5 กรณีเกษตรกรรับจ้าง ไร่ที่ดินและ/หรือเช่าที่ดิน

กรณีศึกษาทั้งหมดมีทั้งสิ้น 6 กรณี กรณีที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับผู้ที่เป็นเกษตรกรรับจ้างในภาคการเกษตร 3 กรณีคือ แรงงานรับจ้างในไร่อ้อย คือ กรณีศึกษาแรงงานรับจ้างในไร่อ้อย เขตอำเภอบ่อทอง จังหวัดชลบุรี กรณีศึกษาคนจนแรงงานรับจ้างภาคเกษตร ชุมชนวังสิตคลอง 15 กรณีศึกษาเกษตรกรรับจ้าง บ้านห้วยผาดิน อ.ดอยสะเก็ด จ.เชียงใหม่ และกรณีศึกษาเกษตรกรไร่ที่ดิน และเป็นเกษตรกรรับจ้างอีก 3 กรณี คือ กรณีศึกษานานาบากุม อ.สิรินธร จ.อุบลราชธานี กรณีศึกษาชาวนาไร่ที่ดิน จ.ลำพูน และกรณีศึกษาเกษตรกรรับจ้างไม่มีที่ทำกิน บ้านใหม่ อ.เมือง จ.สุรินทร์ อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาพบว่า กรณีศึกษาอื่นๆ มักมีแรงงานรับจ้างทั้งในภาคเกษตร และเกษตรกรที่ผันตัวเองเข้าไปรับจ้างในเมือง โรงงานอุตสาหกรรม ในหลายๆกรณีศึกษา ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงการดิ้นรนแสวงหาทางออก จากความล้มสลายหรือรายได้ที่ไม่พอเพียงของอาชีพเกษตรกร

ภาพชีวิตงานก่อนเข้าสู่แรงงานรับจ้างในภาคเกษตร

จากกรณีศึกษาทั้งหมด พบว่า ชีวิตแรงงานรับจ้างในภาคเกษตรคือ เกษตรกรที่ดินรนแสวงหาทางออก จากความล้มสลายหรือรายได้ที่ไม่พอเพียงของอาชีพเกษตรกร กรณีเกษตรกรแรงงานรับจ้างในไร่อ้อย อ.บ่อทอง จ.ชลบุรี พบว่า แรงงานต้องมารับจ้างในไร่อ้อย ระดับรายได้ต่ำ การศึกษาต่ำ ขนาดครอบครัวใหญ่หนี้สินมาก การถือครองที่ดินน้อย และการผลิตที่ล้มเหลว เป็นต้น โดยพบ

ว่า ระดับรายได้ของแรงงานรับจ้างที่อยู่ภูมิลำเนา ส่วนใหญ่มีรายได้ในช่วง 1,000-2,000 บาท/เดือน การที่แรงงานมีรายได้ต่ำมีผลเชื่อมโยงมาจากความล้มเหลวของระบบการผลิตเชิงเดี่ยวเพราะจากการศึกษาพบว่า อาชีพที่แรงงานทำอยู่ที่ภูมิลำเนาคือการ ทำนา และรับจ้าง โดยการปลูกข้าวเป็นพืชหลักเพียงอย่างเดียว ซึ่งได้ผลผลิตต่อไร่น้อย ประกอบกับเนื้อที่การเพาะปลูกมีขนาดเล็ก จึงส่งผลให้รายได้ของแรงงานต่ำไปด้วย ในขณะที่เดียวกันอาชีพรับจ้างก็มีรายรับต่ำ เพราะแรงงานเหล่านี้เป็นเพียงแรงงานไร้ฝีมือ

ในขณะที่ลักษณะครอบครัวเป็นครอบครัวใหญ่ ซึ่งทำให้แรงงานต้องแบกรับภาระครอบครัวมากขึ้น ทั้งในเรื่องการเป็นอยู่ในครอบครัว การศึกษาของบุตร นอกจากนี้ ยังพบว่า มีปัญหานี้สิน การศึกษาจากกลุ่มตัวอย่างพบว่าแรงงานที่มารับจ้างในไร่อ้อย มีหนี้สิน ร้อยละ 88.05 ส่วนใหญ่มีขนาดของที่ดินที่ใช้ในการเพาะปลูก 1-5 ไร่ และพบว่า ทุกครัวเรือนอยู่ในสภาพเป็นหนี้สิน

กรณีศึกษาดังกล่าว พบว่า เกษตรกรทั้งหมดที่เคลื่อนย้ายจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือเลือกที่มารับจ้างทำงานในไร่อ้อย ซึ่งแม้จะเป็นงานหนัก และต้องอาศัยประสบการณ์ความชำนาญเป็นพิเศษ แต่เป็นทางเลือกเดียวสำหรับคนที่ได้รับการศึกษาน้อย ที่จะหาเงินเพื่อเลี้ยงชีพจนเจือครอบครัวและใช้หนี้ เมื่อเสร็จสิ้นหนานา

กรณีศึกษา "ชีวิตแรงงานพลัดถิ่นในชุมชนเพาะกล้าพันธุ์ไม้" พบว่า ชีวิตของแรงงานที่อพยพมาทำงานรับจ้างในชุมชนเพาะกล้าพันธุ์ไม้รังสิตคลอง 15 ซึ่งเป็นแหล่งเพาะชำไม้ดอกไม้ประดับแหล่งใหญ่แห่งหนึ่งของประเทศ ส่งผลให้มีความต้องการแรงงานราคาถูกจำนวนมาก แรงงานอพยพเข้ามาทำงานรับจ้าง ล้วนเป็นชาวนาชาวไร่ในชนบทอีสานที่ประสบภาวะล้มละลายในภาคการเกษตร ทำให้ต้องเข้ามาหารายได้ยามว่างจากฤดูกาลผลิต ครัวเรือนยังยึดอาชีพทำนา โดยที่มีสมาชิกในครอบครัวมาตั้งรกรากถาวรและทำงานเพื่อส่งเงินกลับไปบ้าน มาทำงานเฉพาะสามีหรือภรรยา พอถึงฤดูกาลทำนาก็กลับไปบ้านเพื่อทำนา และมาทั้งครอบครัว เมื่อถึงฤดูกาลทำนาจึงกลับไปบ้าน

ความล้มเหลวของภาคการเกษตรจึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ผลักดันคนเหล่านี้ออกจากชุมชนดั้งเดิม การผลิตแผนใหม่ทำให้เกษตรกรต้องตกอยู่ในภาวะพึ่งพาปัจจัยการผลิตภายนอกมากขึ้น ต้นทุนการผลิตจึงสูงขึ้นโดยไม่อาจควบคุม ทั้งจากการปลูกข้าวที่ราคาปัจจัยการผลิตอย่างปุ๋ยและยาต่างๆมีราคาสูงขึ้น ค่าจ้างแรงงานสูงขึ้น ในขณะที่ราคาข้าวเท่าเดิมหรือต่ำลง สำหรับพืชเศรษฐกิจอื่นๆที่เกิดจากนโยบายการเกษตรเพื่อส่งออกของรัฐและราคายืนอยู่กับตลาดโลก ภาวะผันผวนของกลไกราคาและการไร้อำนาจต่อรองในตลาดการค้าของเกษตรกรเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้

ให้เกษตรกรต้องติดหนี้สินทั้งในระบบและนอกระบบ และเมื่อการเกษตรล้มเหลว จึงต้องแสวงหาทางออก หารายได้เพื่อความอยู่รอดและชดใช้หนี้สิน ตัวอย่างกรณีศึกษานี้พบว่า แรงงานรับจ้างเหล่านี้เคยทำนา ปลูग्มันสำปะหลัง มะม่วงพืชมานซึ่งเป็นโครงการที่รัฐส่งเสริม และได้รับความล้มเหลวมาด้วยกันทั้งสิ้น ดังนั้น ทางออกหนึ่งจากกรณีศึกษาคือ การออกจากชุมชนมาขายแรงงานยังชุมชนเพาะกล้าพันธุ์ไม้ดังกล่าวนี้

กรณีศึกษานี้ที่บ้านห้วยผาดั้น เป็นชุมชนปกากะญอที่มีประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานมายาวนานและอาศัยอยู่ในเขตป่า ฐานสำคัญของชุมชนจึงพึ่งพิงอยู่กับป่า การศึกษาพบข้อค้นพบในทำนองเดียวคือ เกษตรกรผันตัวเองมาเป็นแรงงานรับจ้างเพราะปัญหาจากการทำการเกษตรได้ไม่พอเลี้ยงชีพ และที่สำคัญคือ เป็นกรณีศึกษาที่สะท้อนให้เห็นถึงความล่มสลายของฐานทรัพยากรชุมชนคือ ป่า ที่ดิน ซึ่งเสื่อมโทรมลงเพราะการให้สัมปทานป่า และปัจจุบันยังถูกรุกรานจากนโยบายการอนุรักษ์ธรรมชาติของรัฐ ทำให้เกษตรกรเหล่านี้ถูกตัดขาดจากฐานทรัพยากรที่เคยใช้พึ่งพิงสำหรับการดำรงชีพ การเข้าไม่ถึงทรัพยากรหรือการถูกละเมิดสิทธิในการจัดการและใช้ประโยชน์ทรัพยากรของชุมชน จึงเป็นสาเหตุหลักที่ทำให้เกษตรกรไม่สามารถพึ่งตนเองได้ จำเป็นต้องดิ้นรนไปทำงานรับจ้าง

กรณีศึกษานี้ที่บ้านใหม่ จังหวัดสุรินทร์ เป็นชุมชนดั้งเดิม ตั้งถิ่นฐานมานานนับร้อยปี ในปัจจุบัน เกษตรกรบ้านใหม่กลายเป็นแรงงานรับจ้างที่อยู่ในพื้นที่ใกล้เมือง เดิมชุมชนสามารถพึ่งพิงธรรมชาติของลำน้ำมูลในการหาอยู่หากิน และอาชีพปั้นหม้อ ต่อมาสูญเสียที่ดินทำกินเพราะถูกรัฐยึด ไปเป็นที่ดินสาธารณะ และต่อมาได้กลายเป็นที่ตั้งของหน่วยงานราชการต่างๆ เกษตรกรบ้านใหม่จึงถูกไล่ที่ออกจากที่ดินทำกินไปบางส่วนทำให้เหลือพื้นที่ไม่พอทำกิน ปัจจุบันได้มีการสร้างที่ทิ้งขยะของเทศบาลเมืองสุรินทร์ ซึ่งชาวบ้านได้รวมตัวกันต่อต้านคัดค้าน ปัจจุบันชาวบ้าน 226 ครัวเรือน ยังอาศัยฐานอาชีพเดิมคือ การทำนาและการปั้นหม้อ จักสาน หาของป่า แต่ส่วนใหญ่ปรับเปลี่ยนหรือทำอาชีพเสริมโดยการรับจ้างทำอิฐ ก่อสร้าง ฯลฯ

กรณีศึกษาคนไร้ที่ดิน บ้านศรีเตี้ย จังหวัดลำพูน เป็นชุมชนขนาดใหญ่ที่มีเกษตรกรไร้ที่ดินถึง 40.8% ของจำนวนประชากรในชุมชน คือ 265 ครอบครัวจาก 385 ครัวเรือน สาเหตุสำคัญมาจากการขยายตัวของครอบครัว การแบ่งมรดกที่ดินให้แก่ลูกหลานทำให้แต่ละคน โดยเฉพาะครอบครัวรุ่นใหม่มีที่ดินทำกินขนาดเล็กมาก ไม่เพียงพอต่อการดำรงชีพ และอีกส่วนหนึ่งขายที่ดินเพื่อเป็นค่าใช้จ่ายในการรักษาโรค ชำระหนี้สิน การศึกษาของลูก เกษตรกรไร้ที่ดินที่บ้านศรีเตี้ย ได้อาศัยฐานทรัพยากรที่ดินสาธารณะของชุมชน ที่มีลักษณะเป็นป่าแพะ เป็นแหล่งพึ่งพิงเพื่อการยังชีพ โดย

เป็นที่เลี้ยงวัว ควาย เก็บหาของป่า และใช้ประโยชน์ในการทำการเกษตร ปลูกพืชสวนครัว เพื่อการบริโภคในครัวเรือน โดยเฉพาะในช่วงที่ปริมาณฝนดี ลักษณะการใช้ประโยชน์นั้น ไม่มีใครเป็นเจ้าของพื้นที่ เพราะถือว่าเป็นของ “หน้าหมู่บ้าน” หรือที่ส่วรวม แต่ด้วยนโยบายรัฐที่เร่งรัดการเจริญเติบโตในภาคอุตสาหกรรม ทำให้เกิดการกว้านซื้อที่ดิน และการเก็งกำไรที่ดินเกิดขึ้นในช่วงปี พ.ศ.2532 เป็นต้นมา ทำให้นายทุนได้เข้ามากว้านซื้อที่ดินในบ้านศรีเตี้ย โดยมีการเปลี่ยนแปลงระบบกรรมสิทธิ์ส่วนรวมเป็นกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล จึงเป็นการปิดล้อมชาวบ้าน โดยเฉพาะผู้ไร้ที่ดินทำกิน เข้าไปใช้ประโยชน์จากที่ดิน

กรณีศึกษาสุดท้ายคือ คนจนอำนาจ จนโอกาสบ้านบากชุม : ผลกระทบโครงการพัฒนาของรัฐ กรณีเขื่อนสิรินธร บ้านบากชุมเป็นบ้านที่มีการอพยพมาจากบ้านเดิม ซึ่งเป็นชุมชนที่อยู่ในเขตป่า ชาวบ้านเคยมีฐานทรัพยากรดิน น้ำ ป่าที่สมบูรณ์ และถูกอพยพออกจากอ่างเก็บน้ำ เขื่อนสิรินธร ทั้งโครงการสร้างเขื่อนและโครงการปลูกป่ายูคาลิปตัส ทำให้ชีวิตชาวบากชุมไร้ที่ดินทำกิน หรือการมีที่ดินทำกินไม่เพียงพอ นอกจากนี้ ผลกระทบจากโครงการพัฒนาของรัฐทั้ง 2 ครั้งยังทำลายฐานทรัพยากรป่า น้ำที่เคยพึ่งพิงได้ การดิ้นรนต่อสู้ของชาวบากชุมในปัจจุบัน เป็นการดิ้นรนหลายรูปแบบ กล่าวคือ การหารับจ้างทั้งในภาคการเกษตรและนอกภาคการเกษตร เก็บขยะในเมือง การรับจ้างตัดไม้ได้นำ ฯลฯ

ภาพชีวิตการขายแรงงานรับจ้าง

จากกรณีศึกษาสะท้อนให้เห็นว่า การอพยพมาทำงานรับจ้างเป็นช่องทางในการแสวงหาทางออกนั้น เพื่อบรรเทาทุกข์จากความยากจนที่เกิดจากความล้มเหลวของอาชีพเกษตรกรรม แต่ภาพชีวิตของการเข้ามาทำงานเป็นแรงงานรับจ้างของเกษตรกรล้มละลายเหล่านี้อยู่ในสภาพการจ้างงานแย่มาก เป็นงานหนัก ต้องอาศัยความอดทนสูง และที่สำคัญคือ ไม่มีหลักประกันด้านค่าจ้างสวัสดิการ ความมั่นคงในการทำงาน เป็นการทำงานที่แรงงานสะท้อนถึงความรู้สึกต่ำต้อย ไร้ศักดิ์ศรี

กรณีแรงงานในไร่อ้อย สะท้อนให้เห็นถึงการทำงานหนักมาก และอยู่ในสภาพการทำงานที่แย่มาก ดังตัวอย่างจากการศึกษา แรงงานซึ่งเคลื่อนย้ายจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มารับจ้างในไร่อ้อย ที่อยู่อาศัย ที่พักพิงในช่วงการทำงานนั้นไม่ได้เป็นไปตามหลักของสาธารณะสุขมูลฐาน และต้องทำงานหนักโดยสภาพการจ้างไม่ได้เป็นไปตามค่าจ้างขั้นต่ำในพื้นที่คือ วันละ 146 บาท แรงงานเหล่านี้ต้องทำงานในลักษณะรับเหมาตามน้ำหนักของอ้อย หรือขนาดเนื้อการปลูกที่ เมื่อเฉลี่ยเป็นรายบุคคลแล้วต่างมีรายได้ประมาณ คนละ 100-120 บาทต่อคนต่อวัน ซึ่งเป็นค่าแรงที่ต่ำเกิน

อัตราจ้างงานแรงงานขั้นต่ำในจังหวัดชลบุรี นอกจากนี้ แรงงานรับจ้างเหล่านี้ต้องทำงานวันละ 10-14 ชั่วโมง ตั้งแต่ 6 โมงเช้า จนถึง 6 โมงเย็น หรือถ้าเป็นแรงงานที่นำอ้อยขึ้นรถบรรทุกกว่าจะเสร็จงาน ประมาณ 2-3 ทุ่ม เป็นช่วงเวลาที่หนักเกินไปสำหรับแรงงานรับจ้าง และปัญหาความไม่ปลอดภัยที่เกิดจากอุปกรณ์ในการตัดอ้อย มักประสบกับอุบัติเหตุจากเครื่องมืออุปกรณ์อยู่เสมอ การทำงานรับจ้างในไร่อ้อยแรงงานรับจ้างไม่ได้การคุ้มครองจากรัฐ ไม่เคยมีหน่วยงานของรัฐเข้ามาช่วยเหลือหรือให้การคุ้มครองในการทำงาน การทำงานของแรงงานถูกกำหนดและวางกฎเกณฑ์จากนายจ้างเพียงอย่างเดียว แรงงานไม่สามารถเรียกร้องความเป็นธรรมกับใครได้ ดังที่เจ้าหน้าที่รัฐกล่าวว่า ““แรงงานพวกนี้เป็นแรงงานหีบ เป็นแรงงานผี...จะเข้า-ออกเมื่อไหร่ไม่มีใครรู้...ทางราชการไม่สามารถที่จะระบุตัวเลขได้...เพราะการเข้ามามันก็ผ่านนายทุน...จะออกก็ผ่านนายทุน” แรงงานเหล่านี้จึงไม่มีสถานะตามกฎหมายในชุมชนที่อพยพมา เช่น ไม่มีทะเบียนบ้าน ทำให้ต้องเผชิญกับสภาพปัญหาหลายด้าน ไม่ได้รับแม้แต่สิทธิในปัจจัยขั้นพื้นฐานของการดำรงชีพ เช่น ที่อยู่อาศัย ถึงแม้จะก่อตัวขึ้นเป็นชุมชน แต่ก็ไม่ใช่ชุมชนที่อยู่ในสถานะที่รัฐจะเข้าไปคุ้มครองดูแลสวัสดิการความเป็นอยู่ได้ ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงปัญหาสวัสดิการของภาครัฐที่เข้าไปไม่ถึงกลุ่มคนเหล่านี้

เช่นเดียวกับกรณีศึกษาบ้านบากชุม ซึ่งไร้ที่ดินทำกิน อาชีพหลักจึงเป็นการหารับจ้าง มีบางส่วนที่พยายามหาปลาในเขื่อนสิรินธร ซึ่งหาได้ยากมากขึ้น และต้องอพยพไปหาปลาตามสถานที่ที่มีการสร้างเขื่อนเสร็จใหม่ๆ เพราะปลาจะมาก เช่น ไปหาปลาที่เขื่อนป่าสัก ในช่วงปี พ.ศ.2542 แต่โดยส่วนใหญ่ จะมีอาชีพรับจ้าง โดยเฉพาะเป็นการรับจ้างต่างถิ่น เช่น การเก็บขยะในกรุงเทพฯ ซึ่งต้องเสียค่าใช้จ่ายให้กับคนสัมปทานขยะเดือนละ 800 บาท มีรายได้ประมาณวันละ 70-300 บาท อาชีพตัดไม้ได้เขื่อน โดยไปที่เขื่อนบางนรา จังหวัดยะลา หรือไปตัดไม้ที่ประเทศมาเลเซีย ซึ่งมีรายได้ดี แต่เป็นงานที่เสี่ยงอันตราย เพราะการมุดน้ำตัดไม้ในควมลึก 70-85 เมตร อาจทำให้เป็นอัมพาตได้ ชาวบ้านบากชุมสะท้อนว่า “ถึงแม้ว่ารายได้จะดีแต่ก็ไม่คุ้ม” นั้นหมายถึงการรักษาตัว ค่ารักษาพยาบาล จะเป็นค่าใช้จ่ายอย่างหนักของชาวบ้านนั่นเอง และที่สำคัญกว่านั้นคือ บุคคลคนนั้นไม่สามารถทำมาหากินได้ดังปรกติอีกต่อไป นอกจากนั้นเป็นการรับจ้างในภาคการเกษตร และการหาอาชีพอื่นๆ เช่น เมาถ่าน ซึ่งเป็นอาชีพที่อยู่ในชุมชนได้ และทำควบคู่กับการรับจ้างในท้องถิ่นนั้น

ความไม่มั่นคงในการทำงาน ความไม่แน่นอนว่าจะมีงานทำ เป็นอีกปัญหาหนึ่งที่เกษตรกรรับจ้างในทุกกรณีศึกษา ต้องประสบปัญหา ซึ่งเห็นได้จากการศึกษากรณีแรงงานรับจ้างในสวนดอกไม้ พบว่า แรงงานเหล่านี้ขึ้นโดยตรงกับภาวะความผันผวนของตลาด ถ้าวันใดไม่มีใครมาจ้างขึ้นต้นไม้ก็จะขาดรายได้ เช่นเดียวกับกรณีศึกษาบ้านห้วยผาตื้น ซึ่งรายได้จากการรับจ้างลดลง รวม

ทั้งกรณีศึกษาอื่นๆ ทุกกรณีอันเป็นลักษณะร่วมที่สำคัญของกรณีศึกษาทั้งหมด ปัญหาของการรับจ้างในภาคเกษตร พบว่า มีคนรับจ้างเพิ่มมากขึ้น ทำให้ค่าจ้างลดต่ำลง ระยะเวลาในการรับจ้างค่อนข้างจำกัด เนื่องจากเป็นงานที่เกี่ยวข้องกับฤดูกาล ขณะเดียวกัน เทคโนโลยีการผลิตที่ทันสมัยมากขึ้นในการทำการเกษตร เช่น รถเกี่ยวข้าว รถนวดข้าว ฯลฯ ได้เข้ามาทดแทนการจ้างแรงงานคน ทำให้งานของแรงงานรับจ้างในภาคเกษตรลดน้อยลง ในส่วนของคนรับจ้างโดยทั่วไปนั้น พบว่า มีปัญหาของความไม่แน่นอนของงาน ขึ้นกับผู้ว่าจ้าง หรือขึ้นกับภาวะเศรษฐกิจ ทำให้รายได้ไม่สม่ำเสมอ ไม่มีอำนาจในการต่อรองราคาค่าจ้างได้ ไม่มีหลักประกันความปลอดภัยในการทำงาน

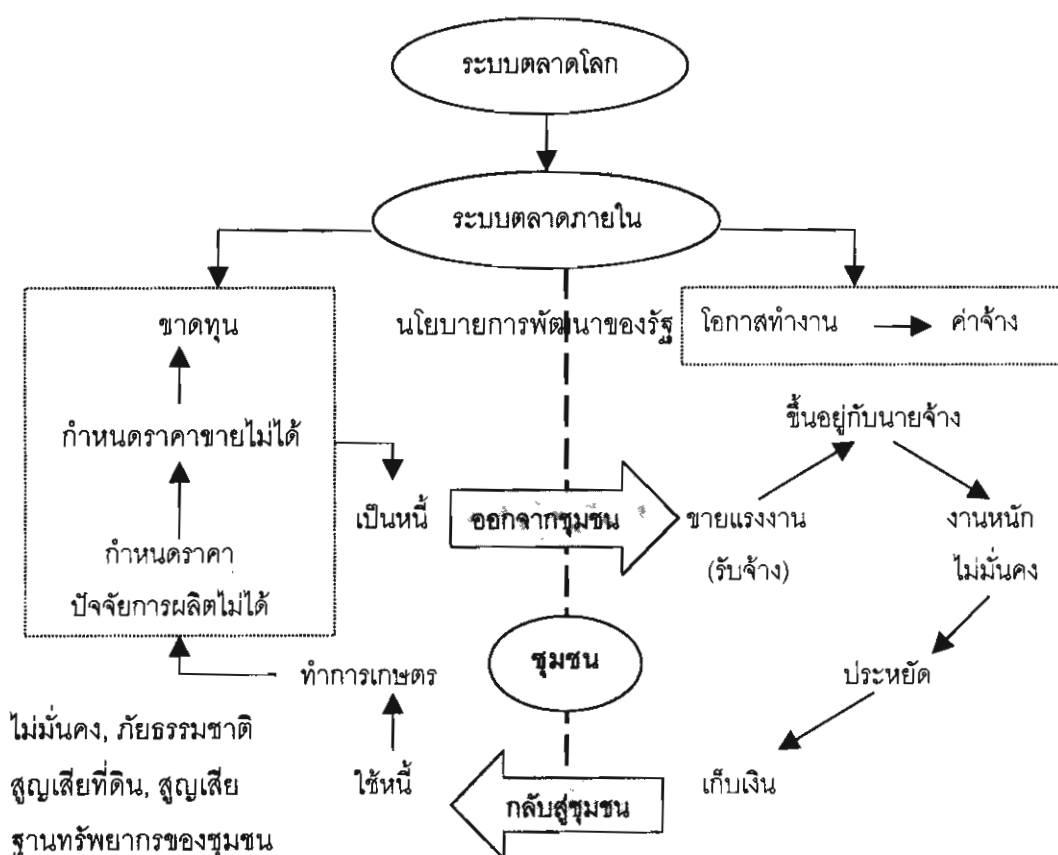
นอกจากนี้ การผันแปรมาขายแรงงานของเกษตรกรเหล่านี้ได้ลดทอนศักยภาพในการผลิตของพวกเขา ทำให้เกิดความรู้สึกต่ำต้อยด้อยค่าในอาชีพ ดังที่สะท้อนจากการสัมภาษณ์โดยแบบสอบถามที่พบว่า กว่าร้อยละ 80 ที่ต้องการส่งลูกเรียนสูงๆ เพื่อจะได้ไม่เป็นอย่างพ่อแม่ ส่วนแรงงานรับจ้างในไร่อ้อยก็ถูกดูถูกเหยียดหยามศักดิ์ศรีความเป็นคน ถูกเหยียดหยาม ดูถูก อันเนื่องจากสภาพภาพของแรงงานที่ต้องมาขายแรงรับจ้าง ทำงานหนัก รวมไปถึงสภาพวิถีการดำรงชีพที่แร้นแค้น ที่ต้องประหยัด การหาอยู่หากินตามอัตภาพ เป็นสิ่งที่คนภายนอกไม่สามารถยอมรับไม่ได้ และมองว่าเป็นพวกสกปรก ด้อยกว่า เป็นมนุษย์คนละชั้นกัน เมื่อกล่าวถึงแรงงานรับจ้างก็จะเรียกว่า "พวกลาว...รับจ้าง"

กล่าวโดยสรุป ความล้มเหลวของระบบการผลิต การส่งเสริมการเกษตรสมัยใหม่ได้ส่งผลให้เกษตรกรรายย่อยในอาชีพและชุมชนเกษตรกรล่มสลาย นโยบายการพัฒนาของรัฐที่ขยายตัวสู่ชนบท ได้เปลี่ยนวิถีการผลิตของเกษตรกรจากการผลิตเพื่อยังชีพไปสู่การผลิตเชิงการค้า การผลิตแผนใหม่ทำให้เกษตรกรต้องตกอยู่ในภาวะพึ่งพาปัจจัยการผลิตภายนอกมากขึ้น ต้นทุนการผลิตสูงขึ้น เทคโนโลยี สารเคมี เช่น ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง เป็นการเพิ่มต้นทุนในการผลิตของเกษตรกร ทำให้ต้องเพิ่มรายจ่ายในการผลิตมากขึ้น เมื่อประสบกับภาวะผันผวนของกลไกราคาและไร้อำนาจต่อรองในตลาดการค้า เหล่านี้จึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกษตรกรต้องดิ้นรนทั้งในระบบและนอกระบบ ซึ่งพบว่า เกษตรกรในกรณีศึกษามีหนี้สินสูงอย่างสอดคล้องกับภาพรวมของหนี้สินทั้งที่สำรวจโดยโครงการวิจัยนี้ และหนี้สินเฉลี่ยระดับประเทศ

หากพิจารณาปัญหาในเชิงโครงสร้างก็จะพบว่า ชุมชนเกษตรกรได้เชื่อมโยงกับระบบเศรษฐกิจโลก โดยผ่านนโยบายการพัฒนาของรัฐที่ขยายตัวสู่ชนบท ซึ่งได้เปลี่ยนวิถีการผลิตของเกษตรกรจากการผลิตเพื่อยังชีพไปสู่การผลิตเชิงการค้า การผลิตแผนใหม่ทำให้เกษตรกรต้องตกอยู่ในภาวะพึ่งพาปัจจัยการผลิตภายนอกมากขึ้น ต้นทุนการผลิตจึงสูงขึ้นโดยไม่อาจควบคุม ขณะ

เดียวกันก็ประสบกับภาวะผันผวนของกลไกราคาและไร้อำนาจต่อรองในตลาดการค้า สิ่งเหล่านี้เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกษตรกรต้องติดหนี้สินทั้งในระบบและนอกระบบ และเมื่อการเกษตรล้มเหลว จึงต้องแสวงหาทางออก หารายได้เพื่อความอยู่รอดและชดเชยหนี้สิน ทางออกหนึ่งนั้นคือการออกจากชุมชนมาขายแรงงาน อันเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการโยกย้ายและดูดซับทรัพยากรจากชนบท โดยสังคมเมืองซึ่งเป็นศูนย์กลางของระบบทุน

แผนภาพที่ 3.2
วงจรชีวิตแรงงานรับจ้าง

ที่มา : กิตติชัย งามชัยพิสิษฐ์ และ พัชร อังกูรทัศนียวิรัตน์ , 2545

ในขณะที่ฐานทรัพยากรของชุมชนได้เปลี่ยนแปลงหรือถูกทำลายไป ชุมชนไม่สามารถอาศัยฐานทรัพยากรเหล่านี้เพื่อพึ่งพิงด้านสภาพการดำรงชีพ ต้องพึ่งพิงแต่การผลิตเพื่อขายแต่เพียงอย่างเดียว กรณีศึกษาหลายกรณีสะท้อนถึงการรุกรานฐานทรัพยากรจากนโยบายรัฐ ทำให้ชุมชนเกษตรกรถูกตัดขาดจากฐานทรัพยากร ความล้มเหลวจากภาคเกษตรและการถูกตัดขาดจากฐานทรัพยากร ทางออกหนึ่งนั้นคือการออกจากชุมชนมาขายแรงงาน เพื่อหารายได้เพื่อความอยู่รอดและค่าใช้จ่ายหนี้สิน การขายแรงงานทั้งในภาคเกษตรกรรมและภาคอุตสาหกรรมจึงเป็นทางออกที่ไม่มากนักสำหรับเกษตรกรรายย่อยเหล่านี้ ปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้ได้เกิดขึ้นกับชุมชนและอาชีพเกษตรกรกรรมโดยทั่วไป หากแต่ระดับของผู้คนที่ออกมาขายแรงงานน้อยกว่ากรณีศึกษาในส่วนนี้ เพราะยังสามารถอาศัยฐานทรัพยากรของชุมชน หรือการปรับเปลี่ยนอาชีพการเกษตรกรรมจากพืชเชิงเดี่ยวที่ไม่สามารถอยู่ในในกลไกราคาตลาด ไปสู่พืชอย่างใหม่ ซึ่งเป็นทางออกที่ไม่ราบรื่นนัก และไม่ได้เป็นทางออกสำหรับเกษตรกรทุกราย (ดังกรณีศึกษาสภาพชีวิตที่ต้องปรับเปลี่ยนอาชีพของเกษตรกรกรณีศึกษาชุมชนชาวนาบ้านคลองโยง จ.นครปฐม) และไม่ตัดขาดออกมาจากชุมชนมากเท่ากับแรงงานรับจ้างเหล่านี้

ลักษณะร่วมที่สำคัญของแรงงานรับจ้างเหล่านี้คือ ยังมีฐานการผลิตไว้พึ่งพิงและสามารถหวนกลับไปทำงานเกษตรได้เหมือนเดิม ครั้วเรือนและการผลิตภาคเกษตรจึงยังคงเป็นฐานสำคัญของการดำรงชีพและการดำรงอยู่ของแรงงานรับจ้างในลักษณะ "กึ่งคนงานกึ่งชาวนา" กล่าวคือกลับไปทำนาช่วงฤดูการผลิตและมาทำงานรับจ้างยามว่างจากการทำนา หรือส่งเงินเป็นต้นทุนในการทำนาไปให้ญาติพี่น้องที่บ้านเดิม และนำผลผลิตข้าวที่ได้มาบริโภคยามที่อพยพมาทำงาน

การอพยพมาทำงานรับจ้างนั้นเป็นเพียงการบรรเทาทุกข์จากความยากจน แต่ไม่สามารถแก้ไขปัญหาคความยากจนของเกษตรกรอย่างแท้จริง กรณีศึกษาทุกกรณีพบว่า ไม่มีครัเรือนแรงงานรับจ้างใดเลยที่หลุดพ้นจากวงจรหนี้สินที่แบกรับมาจากภาคการเกษตร และพบว่า ยังต้องมาตกอยู่ในภาวะหนี้สินในชุมชนที่มาทำงานรับจ้างนี้อีกด้วย เนื่องจากรายได้ ค่าจ้างจากการทำงานต่ำมาก

แรงงานเหล่านี้ตกอยู่ในสภาพการทำงานที่เลวร้าย สภาพการทำงานหนักที่แรงงานทั่วไปไม่ทำ กรณีศึกษาชุมชนบ้านปากชุมสะท้อนให้เห็นได้ดีที่สุดจากอาชีพตัดไม้ไผ่ น้ำเกิบขยะในเมือง นอกจากนี้ ยังเป็นการทำงานไม่มีสถานะตามกฎหมายในชุมชนที่อพยพมา ทำให้ต้องเผชิญกับสภาพปัญหาหลายชุดด้าน ไม่ได้รับสิทธิขั้นพื้นฐานของการดำรงชีพ การมาทั้งชุมชน ชุมชนก็ไม่ใช่ชุมชนที่อยู่ในสถานะที่ได้รับคุ้มครองดูแลสวัสดิการความเป็นอยู่ได้ นโยบายด้านสวัสดิการสังคมของรัฐ ไม่เปิดพื้นที่ให้กับกลุ่มคนจนที่เกิดจากผลพวงของการพัฒนาเหล่านี้

3.3 วิถีชีวิตของเกษตรกรและสาเหตุปัญหาความยากจน

จากกรณีศึกษาต่างๆ สะท้อนให้เห็นถึงวิถีการดำรงชีพ (mode of living) และวิถีการผลิต (mode of production) ของกลุ่มอาชีพและชุมชนเกษตรกรที่ยากจนซึ่งมีลักษณะที่แตกต่างกัน ทั้งนี้ขึ้นกับฐานทางวัฒนธรรมการผลิต ฐานทางนิเวศน์ รวมทั้งการก่อรูปของชุมชนและที่ตั้งของชุมชน กับอิทธิพลของเมืองหรือบริบทนิคมที่รุกเข้าเข้ามาในชุมชน วิถีชีวิตของเกษตรกรและชุมชนเกษตรกรรายย่อยนั้น อาจกล่าวได้ว่า มีพลวัตการเปลี่ยนแปลงจากชุมชนเกษตรกรรมในอดีต ในยุคเศรษฐกิจยังชีพ มาสู่ระบบเศรษฐกิจทุนนิยม

อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงของฐานอาชีพเกษตรกรรมดังกล่าว ก็ไม่สามารถแยกแยะระบบเศรษฐกิจทั้ง 2 ระบบออกจากกันได้โดยสิ้นเชิง จากกรณีศึกษาทั้งหมด พบว่า ชุมชนมีการปรับตัวและผลิตซ้ำในระบบเศรษฐกิจและวัฒนธรรมของชุมชน พลวัตการเปลี่ยนแปลงในฐานอาชีพของเกษตรกรและชุมชนมีปัจจัยตัวแปรทั้งภายในและภายนอกชุมชนที่มีมิติทางเศรษฐกิจ การเมืองและสังคม ปัจจัยต่างๆ เหล่านี้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงและส่งผลกระทบต่อความยากจนของเกษตรกร ทั้งในระดับครอบครัวและชุมชน ในลักษณะที่หลากหลายมิติ และซับซ้อนในเชิงการผลิต วัฒนธรรมระบบเศรษฐกิจ สังคมหรือกระทั่งการเมืองภายในชุมชนเอง บริบทต่างๆ เหล่านี้มีผลต่อความยากจนของเกษตรกร และทำให้การนิยามความหมาย “ความยากจนในกลุ่มฐานอาชีพเกษตรกร” มีความซับซ้อนมากกว่าการมองปัญหาความยากจนในมิติทางการผลิต หรืออธิบายด้วยกรอบรายได้ของเกษตรกรแต่เพียงอย่างเดียว

หากจะกล่าวโดยภาพรวมของคนจนในฐานอาชีพเกษตรกรรมและชุมชนเกษตรกรรายย่อย อาจสรุปให้เห็นสถานภาพของเกษตรกรยากจนในมิติต่างๆ และสาเหตุปัญหาที่อาจวิเคราะห์ให้เห็นความเกี่ยวพันกับประเด็นในเชิงโครงสร้างที่กระทำต่อชุมชนชนบท ภายใต้การเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยในกระแสโลกาภิวัตน์ สาเหตุปัญหาดังกล่าวสามารถสรุปได้ดังนี้

3.3.1 การรวมศูนย์การพัฒนาของรัฐกับการมีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบายของคนจน

การพัฒนาประเทศในปัจจุบัน ยังเป็นการพัฒนาแบบรวมศูนย์ การตัดสินใจในการพัฒนาอยู่ที่ระดับนโยบาย แม้ว่า รัฐธรรมนูญจะมีการกำหนดเรื่องสิทธิของชุมชน และประชาชนที่เพิ่มมากขึ้นกว่าอดีต แต่ยังไม่ได้ส่งผลในทางปฏิบัติ การตัดสินใจในการกำหนดเขตอุตสาหกรรม การพัฒนา

อุตสาหกรรมต่างๆ การสร้างเขื่อน การตั้งสถานที่ราชการ สถาบันการศึกษา หรือกระทั่งการสร้างที่
กำจัดขยะ ฯลฯ กลายเป็นประเด็นปัญหาในชุมชน ส่งผลต่อความสูญเสียที่ดินและการตั้งถิ่นฐาน
ดั้งเดิม ทำลายความเป็นชุมชนให้อ่อนแอ และไม่สามารถพึ่งตนเองได้

นโยบายรวมศูนย์ดังกล่าวของรัฐ และการไร้ซึ่งอำนาจในการเข้าไปมีส่วนร่วมในระดับ
นโยบายของเกษตรกรและชุมชน ทำให้การพัฒนาเหล่านั้นถูกรานเข้าไปในชุมชน และเพิ่มปริมาณ
คนจนให้มีมากขึ้น ดังกรณีศึกษาบ้านบากชุม ที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนสิรินธร (สุภาวดี บุญเจือ,
2545) กรณีศึกษาเกษตรกรรับจ้างบ้านห้วยผาตื้น จ.เชียงใหม่ (จรัสศรี จันทร์อ้าย, 2545) กรณีแรง
งานรับจ้าง บ้านใหม่ จ.สุรินทร์ (ไพเราะ สุจินพรัหม, 2545) กรณีศึกษาคนไร้ที่ดิน จ.ลำพูน (วิเศษ
สุจินพรัหม, 2545) หรือกรณีศึกษาชาวประมงพื้นบ้าน (สิริวุฒิ เสนาคำ, 2545) และกรณีอื่นๆที่
สะท้อนถึงคนจนที่เพิ่มมากขึ้น ภายหลังจากนโยบายการพัฒนาแบบทันสมัยของรัฐยื่นมือเข้ามาทั้ง
โดยตรงในพื้นที่ โดยยึดครองพื้นที่อย่างถูกต้องตามกฎหมาย แต่ขาดความชอบธรรม และโดยอ้อม
ในด้านนโยบายการเกษตร การค้า ฯลฯ นโยบายเหล่านี้ก่อผลให้มีปริมาณคนจนเพิ่มมากขึ้น และ
เป็นคนจนในลักษณะความยากจนถาวร ซึ่งสะท้อนได้จากคนจนไร้ที่ดิน และแรงงานรับจ้าง ความ
เสี่ยงที่จะเกิดความยากจน ซึ่งหมายถึงชุมชนที่อาจได้รับผลกระทบจากโครงการของรัฐที่เกิดขึ้นที่ใด
ก็ได้ และอย่างต่อเนื่อง ทั้งมีแนวโน้มมากขึ้นในอนาคต รวมถึงความยากจนแบบเฉียบพลัน ดังกรณี
นาุ้งที่เกษตรกรล้มละลายได้ในระยะเวลาอันรวดเร็ว และฟื้นตัวได้อย่างยากลำบาก เนื่องจาก
ความผูกพันกับเศรษฐกิจโลกอย่างแนบแน่น และทรัพยากรที่ดินที่จะปรับเปลี่ยนไปสู่การผลิตใน
แบบอื่นได้ยาก แตกต่างจากพืชเศรษฐกิจที่เกษตรกรปลูก ซึ่งไม่ได้ทำให้ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม
เสื่อมโทรมได้อย่างสิ้นเชิงและรวดเร็ว การฟื้นคืนดินจากนาุ้ง เพื่อปรับใช้กับการผลิตแบบอื่น ดัง
กรณีนาุ้งจากจังหวัดนครปฐม คงเป็นไปได้ยาก และต้องใช้เวลาในการพัฒนาองค์ความรู้ของ
สังคมไทยในเรื่องนี้อีกมาก

โครงการพัฒนาของรัฐได้ทำให้พื้นที่ในการสร้างความยากจนขยายตัว และทำให้พื้นที่
สำหรับ “คนพอมีพอกิน” หดแคบลง ด้วยความพอมีพอกินนั้นต้องอาศัยฐานความหลากหลายของ
กิจกรรมในแปลงเกษตร และฐานทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งดิน น้ำ ป่า รวมถึงความหลากหลายทางชีว
ภาพ ที่เกื้อกูลทั้งระบบนิเวศน์ ต้องอาศัยวัฒนธรรม ภูมิปัญญาของชุมชนที่จะสร้างความยั่งยืน ให้
กับระบบการทำมาหากินแบบพอมีพอกินได้

3.3.2 การไร้สิทธิ และอำนาจในการดูแลและใช้ประโยชน์ในฐานทรัพยากร ของชุมชน และความเสื่อมโทรมของฐานทรัพยากร สิ่งแวดล้อม

กลุ่มอาชีพและชุมชนเกษตรกรที่ก้าวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจการตลาดภายใต้การผลิตพืชเชิงเดี่ยวเพื่อขาย แต่ในหลายพื้นที่ จากกรณีศึกษาพบว่า ยังพึ่งพาอยู่บนฐานทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า ซึ่งเป็นพื้นที่สาธารณะของชุมชน ปัญหาหรือจุดเปลี่ยนสำคัญที่นำไปสู่ภาวะความยากจนก็คือ การถูกทำให้ตัดขาดออกจากฐานทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า และทะเล ซึ่งเป็นพื้นที่สาธารณะของชุมชน ในด้านอาหารและยา รวมทั้งรายได้ของครอบครัวเกษตรกร ดังกรณีศึกษาชุมชนชาวประมงพื้นบ้าน กรณีศึกษาชุมชนชนเผ่า ปกาเกอะญอ (อัจฉรา รักยุติธรรม, 2545) กรณีศึกษาชาวนาหลุ่มน้ำมูล (ฤทธิ์ชัย ภูตะวัน, ทวี หอมหวน และปราณี มัคคนันท์, 2545) ฯลฯ

กระบวนการที่นำไปสู่จุดหักเหหรือทำให้เกิดความยากจนสำหรับคนจนกลุ่มนี้ก็คือ กรณีเกษตรกรที่อยู่ในเขตป่า ที่ไม่มีสิทธิ อำนาจ โอกาสในการปกป้องรักษาทรัพยากรของชุมชน เกิดการทำลายทรัพยากรป่า กรณีบ้านแม่คงซ้ายที่มีการประกาศเขตป่าอุทยานทับที่ทำกินและชุมชน หรือกรณีบ้านห้วยผาตั้น อ.ดอยสะเก็ด ซึ่งที่ทำกินลดน้อยลง อันเนื่องจากการประกาศเขตอุทยาน และการรุกเข้าไปของทุนภายนอก เข้าไปกว้านซื้อที่ดินทำรีสอร์ท ชาวบ้านถูกทำลายฐานทรัพยากร ทำให้ชาวบ้านไร้ที่ดินราวร้อยละ 70-80 ทั้ง 2 กรณี มีรากเหง้าปัญหาเดียวกันแต่ความหนักเบาของปัญหาต่างกัน เนื่องจากกรณีแรกยังพึ่งพิงกับฐานทรัพยากรธรรมชาติได้มากกว่า ทำให้การดำรงชีพยังสามารถพึ่งพิงการผลิตในภาคเกษตรกรรม กระทั่งมีความมั่นคงทางอาหารได้มากกว่าในกรณีบ้านห้วยผาตั้น ซึ่งต้องออกมารับจ้างนอกชุมชน ฐานชีวิตพึ่งพิงอยู่กับรายได้จากการรับจ้างทั้งในและนอกภาคเกษตร เช่นเดียวกับกรณีบ้านบากชุม จ.อุบลราชธานี ซึ่งพบกับปัญหาโครงการของรัฐคือการสร้างเขื่อนสิรินธร และโครงการปลูกยูคาลิปตัสทับที่ทำกินชาวบ้าน และกรณีบ้านใหม่ จ.สุรินทร์ ที่มีการสร้างหน่วยงานราชการทับที่ของชุมชน ทำให้เกษตรกรไร้ที่ดินทำกินและต้องดิ้นรนเพื่อหาทางดำรงชีวิตอยู่อย่างยากลำบาก

ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม เป็นอีกสาเหตุหนึ่งของความยากจนในชนบท ด้วยนโยบายด้านทรัพยากรของรัฐ ทั้งด้านที่ดิน การจัดการน้ำ ป่าไม้และทะเล ทำให้ฐานทรัพยากรที่เป็นที่พึ่งพิงของคนจน ทั้งด้านอาหารและรายได้ เสื่อมโทรมลง ดังกรณีการใช้ประโยชน์จากป่าทามของเกษตรกร จ.สุรินทร์ หรือการใช้ป่าชุมชนของชาวปกาเกอะญอ หรือชาวประมงพื้นบ้านกับฐานทรัพยากรทางทะเลที่เสื่อมโทรม กระทั่งออกทะเลได้น้อยลง นโยบายในการส่งเสริมการผลิตที่ทำให้เกิดการใช้ที่ดินอย่างเข้มข้น ทำให้ทรัพยากรดิน น้ำ ป่า เปื้อนด้วยสารเคมี ส่งผลกระทบ

ต่อการผลิตและความเป็นอยู่ของชุมชน ดังกรณีชุมชนคลองรังสิต 15 ที่ใช้สารเคมีอย่างมากในการเพาะพันธุ์ไม้ ทำให้น้ำในคลองเสีย ไม่สามารถหาปลาได้

ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรดังกล่าว ได้ส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศน์ และการเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติ ภาวะความผันผวนสูงของธรรมชาติ ทำให้เกิดภาวะฝนแล้ง น้ำท่วมเกือบทุกปี และนับวันยังมีความผันผวนสูง ความเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติที่รุนแรงมากขึ้น ได้ก่อให้เกิดภัยพิบัติกับผลผลิตทางการเกษตรอย่างมหาศาลในแต่ละปี และเป็นปัญหาในระดับโลก ไม่เพียงเฉพาะในประเทศไทยเท่านั้น ปัญหาความเสียหายของผลผลิต อันเนื่องมาจากภัยธรรมชาติเหล่านี้ เป็นปัญหาที่เกิดขึ้นกับเกษตรกรยากจน และนับวันจะยิ่งหนักหน่วง ยากที่จะฟื้นตัวขึ้นมาได้ (โครงการข่าวสารทิศทางประเทศไทย, 2546)

ฐานทรัพยากรที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ ฐานทรัพยากรชีวภาพ ด้วยกระบวนการผลิตที่พึ่งพิงภายนอกของระบบการผลิตในระบบเศรษฐกิจการค้าทำให้ความหลากหลายทางชีวภาพลดลง เกษตรกรในระบบการผลิตดังกล่าวต้องพึ่งพิงฐานทรัพยากรพันธุกรรม ทั้งพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์จากรัฐและบริษัท การพึ่งตนเองด้านพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ ของเกษตรกรลดลง ในขณะที่ฐานทรัพยากรชีวภาพได้กลายเป็นประเด็นที่ทั่วโลกให้ความสนใจ เนื่องจากเป็นฐานอาหารและยา การทำให้ฐานทรัพยากรชีวภาพเข้าสู่กรอบความคิดของเสรีนิยม และทุนนิยมผูกขาด ทำให้ฐานทรัพยากรชีวภาพเข้าไปอยู่ในข้อตกลงทรัพย์สินทางปัญญา หรือทริปส์ (Agreement on Trade Related Intellectual Property Rights: TRIPS) ซึ่งครอบคลุมถึงการคุ้มครองทรัพย์สินทางปัญญาอย่างกว้างขวาง แนวคิดในเรื่องนี้เป็นแนวความคิดของสังคมอุตสาหกรรมที่ต้องการให้สิทธิผูกขาดแก่ผู้พัฒนาเทคโนโลยีและผลิตภัณฑ์ใหม่ๆเกิดขึ้น การยอมรับในข้อตกลงดังกล่าวทำให้ประเทศไทยต้องยอมรับกติกาของประเทศอุตสาหกรรม ทั้งที่ข้อตกลงดังกล่าวขัดกับสิทธิขั้นพื้นฐานของเกษตรกรและแปลกแยกกับวัฒนธรรมของชุมชนเกษตรกรรม (วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ: 2545, 9)

อย่างไรก็ตาม ในวิธีการผลิตของเกษตรกรในระบบเศรษฐกิจก็ยังชีพ เช่น การทำไร่หมุนเวียนของชาวปกาเกอะญอที่บ้านแม่คองซ้าย ได้ทำให้ความหลากหลายทางชีวภาพคงอยู่ และเป็นฐานอาหารและยารวมทั้งเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของชุมชน เช่นเดียวกับชาวนาลุ่มน้ำมูล ที่ใช้ป่าทาม และนาทาม เป็นฐานในการรักษาพันธุกรรมข้าวพื้นบ้าน ซึ่งเป็นแหล่งอาหารสำคัญที่ชุมชนผลิตเพื่อกิน และหาของป่าจากทามเพื่อการดำรงชีวิตและเป็นรายได้

3.3.3 การพึ่งพิงภายนอกของเกษตรกรกับวิธีการผลิตในระบบเศรษฐกิจการตลาด

กลุ่มอาชีพและชุมชนเกษตรกรที่ก้าวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจการตลาดภายใต้การผลิตพืชเชิงเดี่ยวเพื่อขาย และตัดขาดจากฐานทรัพยากรซึ่งเป็นพื้นที่สาธารณะของชุมชน เช่น ที่ดินสาธารณะ น้ำ ป่า อยู่ในสภาพที่ล้มละลาย เนื่องจากปัญหาด้านการผลิตและตลาด ความผันผวนของราคาพืชผลที่ไม่แน่นอน จุดผกผันเหล่านี้ได้ทำให้เกษตรกรตกอยู่ในสภาวะหนี้สิน ซึ่งจากกรณีศึกษาได้สะท้อนให้เห็นความหนักเบาที่แตกต่างกันไปในแต่ละภูมิภาค และพัฒนาการของชุมชนกรณีศึกษาได้ชี้ให้เห็นถึงภาวะค่าใช้จ่ายที่สูงของเกษตรกรทั้งต้นทุนการผลิต ค่าใช้จ่ายประจำวัน ค่าใช้จ่ายในการศึกษา ซึ่งส่งผลจนกลายเป็นจุดวิกฤติ

ดังนั้น สำหรับกลุ่มอาชีพและชุมชนเกษตรกรที่ก้าวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจการตลาดภายใต้การผลิตพืชเชิงเดี่ยวเพื่อขาย และตัดขาดจากฐานทรัพยากรซึ่งเป็นพื้นที่สาธารณะของชุมชน ฐานและวงจรความยากจนจึงอยู่ภายใต้ระบบเศรษฐกิจการตลาด ที่เปลี่ยนแปลงจากพืชชนิดหนึ่งไปยังพืชอีกชนิดหนึ่ง หรือการก้าวเข้าสู่เกษตรกรรมวงจร ซึ่งจากกรณีศึกษาได้สะท้อนให้เห็นว่ายังไม่พ้นวงจรจากความทุกข์ยาก ความยากจน โดยที่ทางออกที่พอเป็นช่องทางบ้างคือ การขายแรงงานรับจ้าง ในลักษณะ “กึ่งชวานาหรือกึ่งเกษตรกร-กึ่งคนงาน” คนกลุ่มนี้เป็นเกษตรกรรายย่อยที่ล้มละลายภายใต้ระบบเศรษฐกิจการตลาดแบบพืชเชิงเดี่ยว จากกรณีศึกษาชี้ให้เห็นชัดเจนว่าเกษตรกรรายย่อยเหล่านี้ยากจนเพราะการเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจการตลาดภายใต้โครงสร้างการผลิต กรณีศึกษาได้สะท้อนให้เห็นผลของการส่งเสริมพืชเศรษฐกิจ นโยบายที่มุ่งส่งเสริมให้เกษตรกรเข้าสู่การผลิตพืชเพื่อขาย แต่ไม่ส่งเสริมความเข้มแข็งในการผลิต และอำนาจต่อรองในระบบตลาด ทำให้เกษตรกรต้องแบกรับต้นทุนการผลิตที่สูงขึ้น

สาเหตุสำคัญของความยากจนในกลุ่มเกษตรกร เนื่องมาจากการไร้ซึ่งอำนาจในการควบคุมและเข้าถึงปัจจัยการผลิต การพึ่งตนเองลดน้อยลงโดยเปรียบเทียบกับระบบการผลิตแบบดั้งเดิม ที่การผลิตและการตลาดไม่ได้ห่างไกลจากเกษตรกรมากนัก เกษตรกรสามารถควบคุมการผลิตและใช้ภูมิปัญญาของตนเองในการพัฒนาระบบการเกษตร ซึ่งเป็นระบบที่มีการบูรณาการระหว่างการผลิตและวิถีชีวิต ในขณะที่ในปัจจุบันวัฒนธรรมการผลิตถูกแทนที่ด้วยเทคโนโลยีที่แยกส่วนจากภายนอก เจตจำนงการผลิตเปลี่ยนแปลงไป เกษตรกรกลายเป็นผู้ผลิตที่ผลิตสินค้าและบริโภคเทคโนโลยีการผลิตแบบใหม่ที่ตนเองควบคุมไม่ได้ ความรู้และภูมิปัญญาทางการผลิตเปลี่ยนแปลงไป และต้องหวังพึ่งความรู้จากภายนอก เช่น พ่อค้าขายสารเคมี หรือบริษัทที่เข้ามาส่งเสริมการผลิตใน

ระบบเกษตรครบวงจร ฯลฯ ขณะเดียวกันก็ควบคุมกลไกราคาในตลาดไม่ได้ ขาดอำนาจในการต่อรองในระบบตลาด จากกรณีศึกษาพบว่ากลไกราคาผลผลิตทางการเกษตร เช่น ข้าว กาแฟ ราคา ยางพารา เป็นต้น ล้วนเป็นกลไกตลาดที่เกษตรกรไม่สามารถเข้าถึง โครงสร้างการตลาดทั้งในประเทศและต่างประเทศเป็นกลไกที่ผูกขาด และไม่ปรากฏว่ามีนโยบายของรัฐที่ชัดเจนในการสร้างความเข้มแข็งของกลุ่มเกษตรกร และสร้างอำนาจในการต่อรองให้กับเกษตรกร หรือนโยบายที่สร้างการพึ่งตนเองของเกษตรกรให้เกษตรกรมีอำนาจมากขึ้นในการควบคุมและเข้าถึงปัจจัยการผลิต รวมทั้งการได้รับการคุ้มครองในระบบตลาดที่มีความซับซ้อนมากขึ้น อันเนื่องจากการเปิดเสรีทางการค้า และทำให้โครงสร้างการตลาดของสินค้าเกษตรต้องผูกพันกับข้อตกลงทางการเกษตร ที่รัฐไทยผูกพันไว้ในเวทีการค้าโลก

3.3.4 ความเหลื่อมล้ำในการเข้าถึงทรัพยากรการผลิตและการขูดรีดมูลค่าส่วนเกิน

ระบบทุนนิยมและโครงสร้างทางการเมืองที่รวมศูนย์ ได้ก่อให้เกิดปัญหาความเหลื่อมล้ำของการถือครองที่ดิน และปัญหาค่าเช่านา ซึ่งกลายเป็นต้นทุนการผลิตของเกษตรกรในสัดส่วนที่สูงมากขึ้น

การศึกษาพบว่า ปัญหาความยากจนของเกษตรกรที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ ปัญหาการกระจุกตัวในการถือครองที่ดิน ที่ดินจำนวนมากอยู่ในมือของคนรวย ในขณะที่เกษตรกรผู้ซึ่งต้องใช้ที่ดินเพื่อการผลิตกลับต้องไร้ที่ดิน ความเหลื่อมล้ำในการถือครองที่ดิน เป็นผลพวงจากนโยบายการรวมศูนย์การจัดการที่ดิน และการทำให้ที่ดินกลายเป็นทรัพย์สินเพื่อการเก็งกำไร เกิดการกว้านซื้อที่ดิน และปรากฏการณ์ที่ดินถูกปล่อยทิ้งร้าง ในขณะที่เกษตรกรยากจนต้องการที่ดินเพื่อการผลิต และการไร้ที่ดินของเกษตรกรได้ก่อให้เกิดกระบวนการขูดรีดมูลค่าส่วนเกินในระบบทุนนิยมการเกษตร ในกรณีศึกษาการเช่านา ในลักษณะที่เรียกว่า “ทุนนิยมค่าเช่า” (Rent Capitalism) หมายถึงระบบทุนนิยมที่เจ้าของทุนจะไม่ลงทุนการผลิตด้วยตนเองโดยตรง หากปล่อยทุนให้ผู้ผลิตรายย่อยซึ่งใช้แรงงานของตนเอง และรับภาระความเสี่ยงทั้งหมด ส่วนเจ้าของทุนจะได้กำไรจากค่าเช่าทุนและการซื้อขายผลผลิต ลักษณะทุนนิยมค่าเช่าได้เกิดขึ้นในระดับชุมชนในลักษณะซึ่งเจ้าที่ดิน นายทุนเงินกู้ และพ่อค้าคนกลาง ซึ่งไม่ทำการผลิตเองแต่กลับร่ำรวยมากขึ้น ในขณะที่เกษตรกรผู้ผลิตกลับยากจนและเป็นหนี้สินมากขึ้น เช่น กรณีบ้านทุ่งพัฒนา อ.ดอกคำใต้ จังหวัดพะเยา และกรณีอื่นๆ และมีแนวโน้มที่สูงขึ้นเนื่องจากเกษตรกรไร้ที่ดินทำกินเพิ่มมากยิ่งขึ้น (พฤษฯ เกาถวิล, 2545)

นอกจากนั้น ลักษณะของทุนนิยมค่าเช่าที่สะท้อนการขูดรีดส่วนเกินได้ปรากฏในกรณีศึกษาการเกษตรแบบพันธสัญญา ที่พบว่า เกษตรกรต้องรับความเสี่ยงในการขาดทุน ภาพชีวิตของเกษตรกรที่เข้าไปอยู่ในวงจรการผลิตดังกล่าวนี้กลับมีหนี้สินมากขึ้น เศรษฐกิจของครอบครัวมีความผันผวนสูงเมื่อเปรียบเทียบกับระบบเศรษฐกิจแบบเดิม เกษตรกรต้องใช้ชีวิตอยู่ในแปลงเกษตรยาวนาน ค่าใช้จ่ายในครัวเรือนสูงขณะที่รายได้จากการเกษตรเมื่อเปรียบเทียบกับรายจ่ายที่เกิดขึ้น พบว่าเกษตรกรยังมีรายได้ไม่พอกับรายจ่าย และยังมีปัญหาด้านสุขภาพ เกิดความเปลี่ยนแปลงของความสัมพันธ์ในชุมชน มีความเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อม สภาพดินเสื่อมคุณภาพ ความเข้มข้นในการใช้ที่ดินสูง มีการใช้สารเคมี สารพิษต่างๆ ฯลฯ

กรณีชาวนาลุ่มน้ำปากพนังที่เปลี่ยนอาชีพมาเลี้ยงกุ้งกุลาดำเป็นอีกตัวอย่างหนึ่งของทุนนิยมค่าเช่าซึ่งเชื่อมโยงชีวิตเกษตรกรเข้าไปเกี่ยวข้องกับโลกาภิวัตน์ ระบบการค้าระหว่างประเทศที่มีโครงสร้างทางเศรษฐกิจที่กำกับและมีอิทธิพลต่อกรอบเงินนโยบายและทิศทางของประเทศไทย ที่เกษตรกรถูกผลักดันไปสู่วงจรธุรกิจที่ตนเองขาดองค์ความรู้และเทคนิค ประสบการณ์ในการเลี้ยงกุ้ง การขาดข้อมูลและขาดโอกาสในการรับรู้รับทราบข้อมูลการตลาด นอกจากนี้ ความผันผวนเกี่ยวกับราคาและต้นทุนที่สูงมาก โดยต้องพึ่งพิงระบบธุรกิจของบริษัทเป็นด้านหลัก ส่งผลต่อฐานะของเกษตรกรไปสู่ “ความยากจนแบบเฉียบพลัน” เกิดลักษณะหนี้สินเฉียบพลัน (ณรงค์ บุญสววยขวัญ, 2545ก)

3.3.5 วิธีคิดและระบบความรู้กระแสหลัก กับการเบียดขับฐานความรู้ ภูมิปัญญาของเกษตรกรและชุมชน

วิธีคิดและระบบความรู้กระแสหลัก ซึ่งมีบทบาทครอบงำสังคมไทยมาเนิ่นนาน ทำให้เกิดการเบียดขับองค์ความรู้และภูมิปัญญาของเกษตรกรและชุมชน วิธีคิดและระบบความรู้กระแสหลักดังกล่าว อานันท์ กาญจนพันธุ์ ได้เคยกล่าวไว้ว่า เป็นความคิดเชิงเดี่ยว ซึ่งเป็นความรู้ที่วางอยู่บนฐานคิดแบบวิทยาศาสตร์ เป็นระบบความรู้จากต่างประเทศ และนำมาใช้อย่างแยกส่วน โดยถือว่าเป็นความรู้เดียว ดังเช่นระบบสิทธิที่เป็นสิทธิแบบเบ็ดเสร็จเด็ดขาด ไม่มีสิทธิในรูปแบบอื่นๆได้อีก (อานันท์ กาญจนพันธุ์ ใน เศรษฐกิจชนบท, 2544: 31-33) หรือระบบวิธีคิดแบบแยกส่วน ขาดการเชื่อมโยง วิธีคิดในลักษณะเช่นนี้ทำให้องค์ความรู้และภูมิปัญญาของเกษตรกรไม่ได้รับการยอมรับและส่งผลกระทบต่อความยากจนของเกษตรกร รูปธรรมที่ชัดเจนคือ การไม่ยอมรับระบบการผลิตแบบดั้งเดิมที่คงความหลากหลายทางชีวภาพ และการเข้ามาแทนที่ของระบบเกษตรกรรมแบบใหม่ที่เป็นการผลิตเชิงเดี่ยว ที่ทำให้เกษตรกรต้องพึ่งพิงฐานความรู้ จากภายนอกเพิ่มมากขึ้น การพึ่งตนเอง

โดยอาศัยภูมิปัญญาในการทำการเกษตร ดังที่เกษตรกรไทยเคยทำมา กระทั่งได้รับการยอมรับว่าเป็นผู้มีบทบาทในการคัดเลือก และสร้างพันธุ์พืชพื้นบ้านที่หลากหลายสายพันธุ์ และเป็นฐานของอาหารของประเทศ รวมทั้งเป็นรายได้สำคัญจากการส่งออกของประเทศ เช่น ข้าวหอมมะลิ หรือทุเรียนพันธุ์ที่มีชื่อเสียงของไทย เป็นต้น แต่จากการศึกษาพบว่า การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตทำให้ฐานความรู้ของชาวนาหรือเกษตรกรอื่นๆ ต้องพึ่งพิงกับบริษัทพ่อค้ามากขึ้น โดยเฉพาะด้วยระบบโครงสร้างที่เอื้ออำนวยให้เกิดการลงทุนของบริษัทในระบบเกษตรครบวงจร ทำให้ความรู้ทางการผลิตของเกษตรกรสูญหายไป เกษตรกรที่บ้านโนนห้วยไฟ (ธีรดา นามไ, 2545) ไม่มีความรู้เกี่ยวกับสารเคมีและพิษภัยของสารเคมีที่ตนเองใช้ และต้องปฏิบัติตามในไร่ของตนเองตามความรู้ที่ได้รับการถ่ายทอดจากเจ้าหน้าที่ของบริษัท

ในขณะเดียวกันโอกาสในการรับรู้ข้อมูลข่าวสารของเกษตรกรก็มีน้อย ความเปลี่ยนแปลงของโลกรวมทั้งข้อตกลงระหว่างประเทศ หรือข้อมูลข่าวสารที่เกี่ยวข้องกลับเป็นเรื่องที่เกษตรกรไม่มีโอกาสได้รับรู้ ดังกรณีศึกษานากุ้ง (ณรงค์ บุญสวยขวัญ, 2545ก) ซึ่งเกษตรกรไม่ได้รับรู้ในกรณีการค้าระหว่างประเทศที่กลายเป็นข้อจำกัดของเกษตรกรในการวางแผนการผลิต หรือกระทั่งการพัฒนากระบวนการผลิต เกษตรกรไม่เคยได้รับการสนับสนุนให้มีอำนาจในการวิเคราะห์ข้อมูล เพื่อให้ตนเองได้รู้เท่าทัน และเตรียมความพร้อมของเกษตรกร ในการเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงอันเกิดจากการพัฒนาของประเทศและโลกตามกระแสโลกาภิวัตน์ บนรากฐานความรู้และภูมิปัญญาของตนเอง

การเปลี่ยนแปลงฐานความรู้ดังกล่าว ทำให้การพึ่งตนเองของเกษตรกรลดลง ความมั่นใจในการทำการผลิตเพื่อให้มีรายได้ และสามารถยังชีพด้วยฐานเกษตรกรรมลดน้อยลง ความยากจนที่เกิดขึ้นและความรู้สึกของเกษตรกรที่เห็นว่าตนเองอ่อนด้อย ไร้การศึกษา ขาดความรู้ เป็นการลดทอนศักยภาพการผลิต และนำไปสู่ความไม่มั่นใจในศักดิ์ศรีของตนเอง ปรากฏการณ์ที่สะท้อนความคิดในด้านนี้ของเกษตรกร ก็คือค่านิยมของเกษตรกรที่ต้องการส่งลูกเรียนหนังสือในชั้นสูงมากขึ้น ด้วยไม่ต้องการให้ลูกมาเป็นเกษตรกรเช่นเดียวกับพ่อแม่ ทักษะคิดเช่นนี้เกิดจากความรู้สึกที่ต่ำต้อย ไร้ศักดิ์ศรีของเกษตรกรยากจน และคิดว่าการศึกษามีส่วนในการช่วยยกระดับลูกหลานของตนเองได้ในอนาคต ค่าใช้จ่ายในด้านการศึกษาของครอบครัวเกษตรกรจึงค่อนข้างสูง ในบางครอบครัวสูงถึงร้อยละ 30 ของรายจ่ายทั้งหมด แต่เกษตรกรยากจนอีกจำนวนมากก็ยังไม่สามารถส่งลูกเรียนได้สำเร็จ ด้วยปัจจัยหลายประการที่จะได้กล่าวในบทต่อไป

3.3.6 การไม่มีสวัสดิการ ไร้หลักประกัน และความมั่นคงในชีวิต ของเกษตรกร

วิถีเกษตรกรกับความมั่นคงในชีวิต กรณีศึกษาในทุกกรณีชี้ให้เห็นถึงสภาวะการขาดความมั่นคงในชีวิตของเกษตรกร นอกจากวิถีการผลิตที่กำหนดโดยตนเองไม่ได้ เนื่องจากการพึ่งพิงระบบเศรษฐกิจการตลาด และการไม่มีสิทธิในทรัพยากรธรรมชาติของเกษตรกรแล้ว เกษตรกรส่วนใหญ่อยู่ในภาวะต้องดิ้นรนมากขึ้น โดยการหารับจ้างหรือพยายามปรับเข้าสู่การผลิตอย่างเข้มข้น ซึ่งนำมาสู่วังวนของความเจ็บป่วย ขาดรายได้ และมีหนี้สิน กรณีศึกษาหลายกรณี พบว่า บางชุมชน บางครอบครัวต้องเผชิญกับปัญหาภัยธรรมชาติ ความเจ็บป่วย หรือปัจจัยจากลักษณะเฉพาะตัว เฉพาะชุมชน ฯลฯ ที่ทำให้เข้าสู่วิกฤตเร็วกว่ากลุ่มอื่น ดังเช่นกรณีชาวนาลุ่มน้ำปากพนังที่ต้องคดีจนชีวิตต้องพบกับภาวะล้มละลาย กรณีเกษตรกรชุมชนบางชุมที่ต้องเป็นอัมพาตอันมาจากการหารับจ้างตัดไม้ได้น้ำ ต้องเสียค่าใช้จ่ายในการรักษาพยาบาลเป็นจำนวนมาก ชีวิตเปราะบางเช่นเดียวกับเกษตรกรโดยทั่วไปที่เมื่อใดก็ตามที่ประสบปัญหาเรื่องสุขภาพ มักจะต้องเสียค่าใช้จ่ายสูง และหลายครอบครัวนำมาซึ่งภาวะหนี้สิน (สุภาวดี บุญเชื้อ, 2545) กรณีเกษตรกรไร้ที่ดินที่บ้านใหม่ จ. สุรินทร์ (ไพเราะ สุจินพรหม, 2545) หรือเกษตรกรไร้ที่ดินในกรณีศึกษาอื่นๆก็เช่นกัน พบว่า ทำให้ความยากจนในรุ่นพ่อแม่ได้ถูกสืบทอดไปสู่รุ่นลูกหลาน หรือกรณีที่เกษตรกรต้องพบกับปัญหาภัยธรรมชาติ เช่น กลุ่มคนยากจนในชุมชนตำบลไม้เรียง จ.นครศรีธรรมราช ซึ่งประสบภัยพายุถล่ม พัดพาบ้านเรือนเสียหายและไม่มีที่ดินทำกิน ในหลายกรณีเกษตรกรต้องประสบปัญหาภัยธรรมชาติ ทั้งฝนแล้ง และในบางพื้นที่พบกับปัญหาน้ำท่วมซ้ำซาก ทำให้ชีวิตไร้หลักประกันว่า จะได้ทำการผลิตในผืนดินที่ตนเองครอบครองได้ทุกปี

เกษตรกรในกรณีศึกษาทุกกรณี ได้พยายามแสวงหาทางออกโดยการเข้าไปขายแรงงานทั้งในภาคเกษตรและภาคอุตสาหกรรม ซึ่งจากกรณีศึกษาต่างๆ สะท้อนให้เห็นว่าเป็นทางเลือกที่จำกัดและไม่ใช่วิถีทางรอดของการดิ้นรนแสวงหาทางออก อยู่ในสภาพการทำงานหนัก งานเสี่ยง งานที่ขาดหลักประกันด้านค่าจ้างและสวัสดิการ และไม่มีความแน่นอนเช่นกันว่า จะมียานทำทุกวัน โดยเฉพาะเมื่อแหล่งงานที่รับจ้างทั้งภาคเกษตร และนอกภาคเกษตรไปผูกพันอยู่กับภาวะการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจในระดับประเทศและตลาดสากล เช่นกรณีศึกษาชุมชนคลองรังสิต ซึ่งมีอาชีพเพาะพันธุ์ไม้ให้กับบริษัทบ้านจัดสรร ซึ่งพบกับปัญหาในช่วงวิกฤติเศรษฐกิจในปี พ.ศ.2540 หรือกระทั่งการรับจ้างของชาวปกาเกอะญอนบ้านห้วยผาดต้น จ.เชียงใหม่ ก็เช่นกัน

การขายแรงงานของเกษตรกรทั้งในภาคเกษตรและนอกภาคเกษตร พบว่า ไม่มีกฎหมาย และนโยบายคุ้มครองแรงงานเหล่านี้ โดยเฉพาะแรงงานในภาคเกษตร เช่นกรณีแรงงานรับจ้างตัด อ้อย หรือในกรณีที่มีการรับจ้างในโรงงานอุตสาหกรรม เช่นกรณีประมงพื้นบ้านในจังหวัดชลบุรี ก็ได้ รับการจ้างงานแบบชั่วคราวซึ่งไม่มีสวัสดิการใดๆ เป็นการเลี่ยงกฎหมายแรงงาน ในขณะที่ เกษตรกรก็ไม่มีอำนาจต่อรองใดๆในการเรียกร้องการคุ้มครองแรงงาน

3.3.7 ค่านิยม วัฒนธรรม และการเปลี่ยนแปลง อันเนื่องจาก กระแสบริโภคนิยมและความทันสมัย

กระแสบริโภคนิยมและความทันสมัยที่รุกเข้าสู่วัฒนชนบทโดยผ่านสื่อต่างๆ เป็นการ บริโภคในระบบทุนนิยมที่กระตุ้นให้เกิดการซื้อโดยไม่จำเป็น มีสิ่งฟุ่มเฟือย และสินค้าที่ไม่มีคุณภาพ เข้าไปจำหน่ายในชนบท ทำให้เกษตรกรต้องมียาจ่ายเพิ่มมากขึ้น การพึ่งตนเองลดน้อยลง เนื่อง จากการบริโภคเป็นไปตามกระแสโฆษณา ซึ่งมีฐานการผลิตอยู่ภายนอกชุมชน ทำให้ฐานการดำรงชีพของชุมชนเปลี่ยนแปลงไป เศรษฐกิจภายในชุมชนต้องพึ่งพิงระบบตลาดมากขึ้น กระแสบริโภค ภายใต้ระบบทุนนิยมมาพร้อมค่านิยมใหม่ในการดำรงชีพซึ่งส่งผลให้รายจ่ายของเกษตรกรในด้าน ต่างๆมีเพิ่มมากขึ้น ประกอบกับฐานการผลิตเชิงเดี่ยว หรือการผลิตที่เน้นการส่งออก ทำให้การพึ่ง ตนเองในด้านปัจจัย 4 ลดน้อยลง เช่นกรณีศึกษาบ้านเนินหนองหงส์ ซึ่งมีอาชีพการทำนาถ่วง วิธีการ ผลิตของชาวนาถ่วงแตกต่างจากการผลิตของชาวนาข้าว ซึ่งเป็นวัฒนธรรมเดิมของชุมชน ชาวนาบ้าน เนินหนองหงส์มีวิถีชีวิตกับการซื้อสินค้าในชีวิตประจำวันทุกชนิดนับแต่อาหารหลักคือ ข้าว หรือ กระทั่งน้ำสำหรับใช้ในครัวเรือน และน้ำดื่ม ด้วยการทำนาถ่วงทำให้น้ำเค็มเข้าไปแทนที่น้ำจืดที่มีใน ชุมชน จนกระทั่งการซื้อสิ่งอำนวยความสะดวกต่างๆของครอบครัว เช่นโทรทัศน์มือถือ รถยนต์ ฯลฯ หรือในกรณีศึกษาอื่นๆก็พบว่า รายได้ของครอบครัวต้องจ่ายให้กับการบริโภค ทั้งอาหารและยา ซึ่ง เป็นปัจจัย 4 ที่ชุมชนเคยผลิตได้เอง หรือหาได้จากทรัพยากรธรรมชาติ ในปัจจุบันครอบครัว เกษตรกร ต้องซื้อกินมากขึ้น เช่นการซื้อกับข้าว หรือสิ่งต่างๆที่ชุมชนอาจไม่เคยเห็นว่ามีค่าจำเป็น ต้องใช้ ดังเสียงสะท้อนของเกษตรกรบ้านใหม่ จ.สุรินทร์ที่ว่า “สมัยนี้จำเป็นต้องซื้อทุกอย่าง มีสินค้า จุกจิกมากมาย ดูเหมือนจำเป็นไปหมด ทั้งๆที่สมัยก่อนกินอะไรก็ได้ แต่สมัยนี้แม้เรื่องกินก็ต้องมีทั้ง ขอสต่างๆ ทำแกงก็ต้องมีคนอร์ รสดี ทำให้ต้องหาเงินมาซื้อของเหล่านี้ ยังไม่รวมของฟุ่มเฟือยที่ กลายเป็นของจำเป็นที่ต้องใช้อีก ทำให้ต้องหาเงินมากขึ้น และเป็นหนี้มากขึ้น” อย่างไรก็ตาม สิ่งเหล่านี้สะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิตของเกษตรกรและชุมชนที่อาจมีความเป็นอยู่

ที่สะดวกสบายมากขึ้น แต่ก็ยังต้องเผชิญกับปัญหาความทุกข์ยากมากขึ้น เมื่อต้องดิ้นรนหาเงินมาใช้จ่ายในครอบครัว

รายจ่ายสำคัญอีกประการหนึ่งของคนจนในภาคเกษตร คือ รายจ่ายที่เกี่ยวข้องกับการเล่นหวย การพนัน การติดเหล้า หรือแม้แต่ค่าใช้จ่ายในด้านการแต่งกาย ซึ่งเป็นท่าทีของคนจนที่มีต่อการดำเนินชีวิตของตนเอง โดยส่วนใหญ่มักจะมีสาเหตุมาจากความล้มเหลวในอาชีพ การตกอยู่ในวังวนภาวะหนี้สิน ทำให้การคิดค้น และพัฒนาอาชีพ เป็นไปอย่างยากลำบาก จากการสัมภาษณ์โดยส่วนใหญ่ มักได้คำตอบว่าหนักใจและตีบตันทางความคิด เพราะเงินลงทุนที่ไม่มีทำให้การจะขยับไปทำมาหากินอย่างอื่นที่ดีกว่าการรับจ้าง เป็นไปแทบไม่ได้เลย ภาวะที่แบกไว้อย่างหนักอึ้งของเกษตรกรเหล่านี้ ทำให้เกิดความต้องการระบายความทุกข์ของตนเอง โดยการเล่นการพนัน หรือกินเหล้า แต่กลับส่งผลให้ครอบครัวต้องแบกรับภาระค่าใช้จ่ายเพิ่มมากขึ้น อย่างไรก็ตาม เกษตรกรยากจนโดยส่วนใหญ่ก็ไม่ได้หลงมัวเมาอยู่ในอบายมุข จนไม่ทำมาหากิน เขาเหล่านั้นยังคงทำงานหนัก และขวนขวายดิ้นรน หาทางออกให้กับชีวิตของตนเองและครอบครัวตามกำลัง ศักยภาพของบุคคล และในบางชุมชน ก็มีการรวมกลุ่ม เพื่อต่อสู้กับปัญหาความยากจนของพวกเขา ดังสะท้อนอยู่ในกรณีศึกษา และความเป็นจริงที่ปรากฏในสังคมไทยในปัจจุบัน

สถานการณ์ของเกษตรกรและปรากฏการณ์ความยากจน รวมทั้งการวิเคราะห์สาเหตุของความยากจนจากกรณีศึกษาเหล่านี้สะท้อนให้เห็นถึงข้อจำกัดของกรอบคิดในการอธิบายปัญหาความยากจนคือ การวิเคราะห์ปัญหาความยากจนว่าเป็นความล้มเหลวส่วนบุคคล บุญไม่พาวาสนาไม่ส่ง ไม่รู้จักอดออม ฯลฯ ด้วยกรณีศึกษาโดยส่วนใหญ่ได้สะท้อนให้เห็นถึงปัจจัยเชิงโครงสร้างที่มาจากนโยบายของรัฐ ความเหลื่อมล้ำในเชิงนโยบาย ที่ให้ความสำคัญกับภาคอุตสาหกรรมมากกว่าเกษตรกรรม ทำให้เกิดการเบียดขับทั้งเชิงพื้นที่และความรู้ภูมิปัญญา รวมถึงการเอื้ออำนวยที่จะให้เกิดการทุจริตและเอาประโยชน์จากคนจนในกลุ่มเกษตรกร ซึ่งเป็นผู้ที่ไร้อำนาจและเข้าไม่ถึงทรัพยากร รวมทั้งขาดโอกาสที่จะได้รับรู้ข้อมูลข่าวสาร

อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาพบว่าคนจนกลุ่มเกษตรกรได้พยายามดิ้นรนหาทางออกเพื่อให้สามารถดำรงชีพอยู่ได้ โดยมีลักษณะของความพยายามปรับตัวที่สำคัญในสองแนวทางด้วยกัน คือ สำหรับชุมชนที่มีประวัติศาสตร์และพัฒนาการของชุมชนที่เข้มแข็ง มีการหนุนเสริมจากภายนอกได้มีการรวมตัวกันในรูปแบบของกลุ่มและองค์กรชุมชนเพื่อปกป้องและฟื้นฟูฐานทรัพยากรของชุมชน ดังกรณีชาวประมงพื้นบ้านบ้านทอนในภาคใต้ ซึ่งการเคลื่อนไหวของกลุ่มคนจนเหล่านี้ได้เกิดขึ้นอย่างกว้างขวางในสังคมไทยช่วงปัจจุบัน รวมทั้งการรวมกลุ่มด้านอาชีพและสวัสดิการภายในชุมชน

ซึ่งชุมชนได้พยายามตั้งทรัพยากรจากทั้งภาครัฐและเอกชน กรณีบ้านบากชุมได้ต่อสู้เพื่อให้ได้ค่าชดเชยความสูญเสียฐานทรัพยากรของชุมชนจากการสร้างเขื่อนสิรินธร รวมทั้งปัญหาใหม่เรื่องที่ดินของชุมชนที่รัฐนำไปให้องค์กรอุตสาหกรรมป่าไม้เข้าปลูกยูคาลิปตัส รวมทั้งการแสวงหาทางออกด้วยการขายแรงงานเพื่องานหนัก งานเสี่ยง และขาดหลักประกันด้านค่าจ้าง สวัสดิการ กรณีศึกษาเกษตรกรรับจ้าง บ้านห้วยผาตื้น อ.ดอยสะเก็ด จ.เชียงใหม่ (จรัสศรี จันทร์อ้าย, 2545) และกรณีเกษตรกรรับจ้างไม่มีที่ทำกิน บ้านใหม่ อ.เมือง จ.สุรินทร์ (ไพเราะ สุจินพรัตน์, 2545) ได้ต่อสู้เพื่อคัดค้านโครงการพัฒนาของรัฐพร้อมๆไปกับการขายแรงงาน ในขณะที่ชุมชนที่อ่อนแอ ไม่มีรูปแบบการรวมตัว การแสวงหาทางออกด้วยการขายแรงงานในภาคเกษตรกรรมและอุตสาหกรรมดูเหมือนจะเป็นทางออกทางเดียว ดังเช่น เกษตรกรที่มาขายแรงงานกรณีศึกษาคนจนแรงงานรับจ้างภาคเกษตร ชุมชนรังสิตคลอง 15 (กิตติชัย งามชัยพิสิษฐ์ และ พัชร อังกูรทัศนียรัตน์, 2545)

3.4 สวัสดิการและความช่วยเหลือ

ในขณะที่นโยบายการช่วยเหลือเกษตรกรของรัฐที่ลงไปสู่กลุ่มอาชีพและชุมชนเกษตรกรเหล่านี้ตั้งอยู่บนฐานคิดที่มุ่งสู่ปัญหาการขาดความสามารถในการบริหารจัดการของเกษตรกร ด้วยรูปแบบการส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน กองทุนชุมชน ฯลฯ ซึ่งอยู่ภายใต้ระบบเศรษฐกิจการตลาดภายใต้การผลิตพืชเชิงเดี่ยวเพื่อขาย อันเป็นวงจรความยากจนที่เกษตรกรกำลังเผชิญอยู่ภายใต้ระบบเศรษฐกิจการตลาด ที่เป็นเพียงการเปลี่ยนแปลงจากพืชชนิดหนึ่งไปยังพืชอีกชนิดหนึ่ง หรือการก้าวเข้าสู่เกษตรครบวงจร หรือการเพิ่มต้นทุนการผลิตในรูปแบบของเงินกู้แก่เกษตรกร ซึ่งไม่ได้เข้าไปหนุนเสริมกลุ่มและองค์กรชุมชนเพื่อปกป้องและฟื้นฟูฐานทรัพยากรของชุมชน หรือมีท่าทีเชิงนโยบายในลักษณะตรงกันข้ามอีกด้วย

การแก้ปัญหาของรัฐสะท้อนให้เห็นถึงความพยายามที่ยังตั้งอยู่บนกรอบคิดแบบเดิม และลดทอนการมองปัญหาไปสู่ปัญหาการบริหารจัดการของกลุ่มและชุมชนอาชีพเกษตรกรรม เช่น การส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน กองทุนชุมชนในรูปแบบต่างๆ ระบบสวัสดิการความช่วยเหลือจึงยังเป็นแนวคิดแบบสังคมสงเคราะห์ กระจายทรัพยากรโดยรัฐไม่พอ สวัสดิการหรือการช่วยเหลือจากรัฐเหล่านี้ไม่ได้เข้ามาแก้ไขในจุดที่เป็นปัญหาของฐานอาชีพคือ ปัญหาเรื่องต้นทุนการผลิตหรือปัจจัยการผลิตที่สูง เพียงเพิ่มทุนเข้ามาในวงจรการผลิตอีกเพียงเล็กน้อย ไม่ได้แก้ปัญหาลึกในระบบการผลิตของเศรษฐกิจการตลาด และที่สำคัญคือ ไม่ได้มองด้านความจนจากการถูกแย่งชิงทรัพยากร ถูกกรูกราน

ทำให้ฐานการพึ่งพิงตนเองลดลง ความมั่นคงในอาชีพ ทรัพยากรที่หายไป ซึ่งจากกรณีศึกษาต่างๆ สะท้อนให้เห็นว่าต้องขยายกรอบคิดเรื่องสวัสดิการ นำไปสู่ประเด็นเรื่องสิทธิการจัดการทรัพยากร ดังตัวอย่าง กรณีศึกษาชาวนาไร่ที่ดินจังหวัดลำพูน ชาวนานำไปยึดที่ดินสะท้อนให้เห็นความมั่นคงของชาวบ้านที่เกิดขึ้นได้ต้องแสวงวงล้อมการปิดกั้นการใช้ทรัพยากรของชาวบ้านรวมถึงปัญหาป่าไม้ ที่ดิน

ดังนั้น เมื่อพิจารณาจากมิติด้านการช่วยเหลือหรือการจัดสวัสดิการแก่กลุ่มอาชีพและชุมชนเกษตรกรก็คือ การคำนึงถึงฐานคิดของสวัสดิการบนฐานทรัพยากรและวัฒนธรรมของกลุ่มและชุมชนอาชีพเกษตรกร ซึ่งมีบทเรียนจากกรณีศึกษาต่างๆ ดังจะพิจารณาในรายละเอียดของบทต่อไป

บทที่ 4

ระบบสวัสดิการและ การเข้าถึงระบบสวัสดิการของรัฐและชุมชน

ระบบสวัสดิการและการเข้าถึงระบบสวัสดิการของรัฐและชุมชน นั้นคณะผู้วิจัยจะนำเสนอผลการวิจัยที่ได้จากการสังเคราะห์กรณีศึกษา ประกอบกับข้อมูลที่ได้จากกระบวนการเก็บรวบรวมข้อมูลโดยการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) การสัมภาษณ์กลุ่มเฉพาะ (Focus Groups) ข้อมูลจากเอกสาร และข้อมูลที่ได้จากการจัดเวทีวิจารณ์งานวิจัยที่จังหวัดพิษณุโลก ลำปาง มหาสารคาม และปัตตานี โดยจะนำเสนอแยกเป็น 3 ส่วน คือ ส่วนที่ว่าด้วยระบบสวัสดิการในภาพรวมที่มีการดำเนินการในชุมชนภาคการเกษตรทั้งที่เป็นระบบสวัสดิการภาคชุมชน ระบบสวัสดิการภาคเอกชน และระบบสวัสดิการภาครัฐ ส่วนที่สอง จะนำเสนอสาเหตุการเข้าไม่ถึงระบบสวัสดิการของคนจนภาคเกษตร และส่วนสุดท้ายจะนำเสนอผลจากกรณีศึกษา 6 กลุ่ม คือ กลุ่มชาวนา กลุ่มธุรกิจการเกษตร กลุ่มชาวสวน กลุ่มชาวประมงพื้นบ้าน กลุ่มเกษตรกรไร้ที่ดิน และเกษตรกรรับจ้าง และกลุ่มเกษตรกรที่ได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาของรัฐ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

4.1 ระบบสวัสดิการในภาพรวมของชุมชนภาคเกษตร

ผลการวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้พบว่าระบบสวัสดิการที่มีการดำเนินการในชุมชนภาคเกษตรสามารถจำแนกตามกลุ่มผู้ดำเนินการจัดการระบบสวัสดิการได้เป็น 3 กลุ่ม คือ ระบบสวัสดิการภาคชุมชน ระบบสวัสดิการภาคเอกชน และระบบสวัสดิการภาครัฐ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

4.1.1 ระบบสวัสดิการภาคชุมชน

การจัดระบบสวัสดิการภาคชุมชนมีการจัดใน 3 รูปแบบ คือ การจัดสวัสดิการฐานทรัพยากร การจัดสวัสดิการฐานวัฒนธรรม และการจัดสวัสดิการฐานงานพัฒนา

1. การจัดสวัสดิการฐานทรัพยากร

เป็นรูปแบบสวัสดิการความมั่นคงทางสังคม (Social Security) ที่ชุมชนจัดให้แก่คนทั่วไป รวมไปถึงคนจนในชุมชนด้วย ระบบสวัสดิการดังกล่าวได้แก่

(1) **การใช้ประโยชน์จากป่าสาธารณะ** ชุมชนเกษตรในชนบทที่มีพื้นที่อยู่ใกล้ป่าส่วนใหญ่ได้อาศัยป่าเป็นสวัสดิการความมั่นคงทางด้านอาหาร ปัจจุบัน 4 อื่นๆ และบางแห่งสามารถเสริมสร้างรายได้แก่คนในชุมชนด้วย ในด้านความมั่นคงทางอาหารนั้นพบว่าพื้นที่ป่าสาธารณะ เช่น ป่าโคก ป่าบุ่งป่าทามในภาคอีสาน ป่าหน้าหมู่บ้านในชุมชนปากทะเยอ ป่าชุมชนในพื้นที่ทั่วไป ป่าพรุในพื้นที่ภาคใต้ แม้กระทั่งพื้นที่อุทยาน พื้นที่เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า หรือเขตอื่นๆ เป็นแหล่งอาหารที่สำคัญของคนในชุมชน โดยเฉพาะคนจนได้อาศัยหาเห็ด หาปลา หาหน่อไม้ หาพืชผักเพื่อการบริโภค ในบางพื้นที่ เช่น พื้นที่ป่าหน้าหนาวจังหวัดเพชรบูรณ์สามารถใช้เป็นแหล่งรายได้สำหรับคนจนจากการหาหน่อไม้มาขาย หรือพื้นที่ป่าภูลังกา จังหวัดนครพนม เป็นแหล่งรายได้ของคนจนจากการขายเห็ดที่ได้จากป่า

นอกจากเป็นแหล่งอาหารแล้ว ป่ายังเป็นแหล่งวัตถุดิบที่สำคัญของคนจนที่จะนำวัตถุดิบมาใช้เป็นปัจจัยการผลิตสินค้าที่สำคัญ เช่น ใช้ไม้ไผ่จากป่าทำเครื่องจักรสาน หรือใช้วัตถุดิบจากป่าทำไม้กวาด เป็นต้น ช่วยให้คนจนในภาคเกษตรสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้จากการสร้างรายได้จากปัจจัยการผลิตเหล่านี้

นอกจากนี้ในบางพื้นที่ยังใช้พื้นที่ป่าเหล่านี้เป็นที่เลี้ยงสัตว์ เช่น การใช้พื้นที่ป่าทามของจังหวัดสุรินทร์ การใช้พื้นที่ป่าพรุของจังหวัดปัตตานี การใช้ป่าชุมชนของคนภาคเหนือ เป็นต้น

ฐานทรัพยากรดังกล่าวจึงเป็นฐานสำคัญของชีวิตเกษตรกรในชนบทที่เข้าไม่ถึงสวัสดิการอื่นๆของรัฐ

(2) **การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรส่วนบุคคล** ในชุมชนเกษตรชนบทการพึ่งพาอาศัยกันจากการใช้ทรัพยากรร่วมกับคนอื่นยังมีอีกหลายอย่าง เช่น เกษตรกรสามารถไปจับปลาในพื้นที่นาของคนอื่นได้ ในกรณีที่ไม้ไผ่ปลาเลี้ยง หรือสามารถหาผักหาของกินจากที่ไร่ หรือที่นาของคนอื่นได้ การใช้ประโยชน์ดังกล่าวได้ช่วยให้คนจนมีความมั่นคงทางด้านอาหารเพิ่มขึ้น

(3) **การใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำ** แหล่งน้ำเป็นแหล่งสำคัญของคนจนที่ช่วยสร้างความมั่นคงทางด้านอาหารและรายได้ ในด้านความมั่นคงทางอาหารพบว่า แหล่งน้ำธรรมชาติช่วยให้คนจนดำรงชีวิตอยู่ได้จากการอาศัยการหาปลาเพื่อการเลี้ยงชีพ เช่น ชุมชนตามแนวลำน้ำมูล เป็นต้น นอกจากนี้ในบางชุมชนยังใช้แหล่งน้ำเป็นแหล่งวัตถุดิบที่จะนำปัจจัยการผลิตมาผลิตสินค้า เช่น

ชุมชนในจังหวัดชลบุรีใช้กระจุจจากแหล่งน้ำมาทอเสื่อใช้และขาย เป็นต้น

(4) **การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรทางทะเล** ทรัพยากรทางทะเลเป็นสวัสดิการความมั่นคงด้านอาหารและรายได้ของชุมชนประมง ความสมบูรณ์ของทรัพยากรทะเลจึงเป็นเรื่องสำคัญที่เกี่ยวข้องกับความอยู่รอดของชุมชนประมงพื้นบ้านที่ไม่มีปัจจัยและเทคโนโลยีการผลิตที่ทันสมัย

2. สวัสดิการฐานวัฒนธรรม

สวัสดิการฐานวัฒนธรรมที่พบจากการวิจัยที่สำคัญได้แก่สวัสดิการครอบครัวและกลุ่มเครือญาติ สวัสดิการระบบสวัสดิการฐานศาสนา

(1) **การเกื้อกูลของครอบครัวและกลุ่มเครือญาติ** เป็นสวัสดิการพื้นฐานที่ชุมชนเกษตรสร้างขึ้นมาเพื่อเกื้อหนุนต่อกันในครอบครัว เช่น การส่งข้าวปลาให้แก่ลูกหลานที่ไปทำงานรับจ้างหรืออาชีพอื่นในเมือง การขายผลผลิตทางการเกษตรเพื่อช่วยค่ารถค่าเรือลูกหลานกลับไปทำงาน เป็นต้น นั่นคือ ครอบครัวจะเป็นแหล่งสวัสดิการด้านอาหารของคนในครอบครัว ตลอดจนแหล่งรายได้เพื่อการทำงานด้านอื่นๆต่อไป เช่น กลุ่มคนที่ต้องไปรับจ้างแรงงานต่างประเทศ เป็นต้น

(2) **การเกื้อกูลของระบบอุปถัมภ์** ในชุมชนชนบทแทบทุกแห่งจะมีระบบอุปถัมภ์ดำรงอยู่ เช่น ระบบการทำนาแบ่งกัน ระบบการเลี้ยงสัตว์แบ่งกัน ระบบการทำงานแลกกับปัจจัยการดำรงชีวิต เป็นต้น แม้ว่าในด้านหนึ่งระบบอุปถัมภ์จะนำมาซึ่งการทุจริตมูลค่าส่วนเกิน แต่ในชนบทไทยระบบเหล่านี้เป็นรากเหง้าหนึ่งของสังคมชนบทที่ทำให้สังคมอยู่ได้ โดยเฉพาะคนจนได้อาศัยระบบเหล่านี้ในการดำรงชีวิต เช่น คนจนที่ไร้ที่ดินทำกิน ได้อาศัยที่ของคนในชุมชนหรือนอกชุมชนมาทำนาแล้วแบ่งผลผลิต เช่น อาจแบ่งครึ่ง หรืออาจจะแบ่งเป็นสามส่วนโดยคนทำได้สองส่วนเจ้าของที่ดินได้หนึ่งส่วน เป็นต้น หรือในกรณีพื้นที่ชนบทที่มีแหล่งทำเลเลี้ยงสัตว์ก็จะมี การเลี้ยงสัตว์แบ่งลูกครึ่งต่อครึ่ง อย่างไรก็ตาม ระบบอุปถัมภ์ในบางพื้นที่ ความสัมพันธ์ระหว่างผู้อุปถัมภ์กับคนจนนั้นเป็นมากกว่าเจ้าของที่ดินกับผู้เช่า แต่เป็นความสัมพันธ์ในเชิงส่วนตัวอีกด้วย เช่นบางคนอาจไปช่วยผู้อุปถัมภ์ทำงานตามแต่จะเรียกใช้แล้วก็ได้อาหารหรือเครื่องใช้กลับมา เวลามีการแต่งงานของลูกผู้อุปถัมภ์อาจรับเป็นเจ้าภาพจัดงานให้ เป็นต้น การอุปถัมภ์ดังกล่าวจึงไม่ใช่เพียงความมั่นคงเท่านั้น แต่ยังเป็นความผูกพันทางใจระหว่างผู้อุปถัมภ์และผู้รับการอุปถัมภ์อีกด้วย

(3) **การจัดการของศาสนสถาน** ในชนบทที่ศาสนายังมีบทบาทสำคัญ ศาสนาเป็นระบบสวัสดิการที่สำคัญ เช่น ในชุมชนชาวพุทธ วัดเป็นบริการทางสังคมของผู้ด้อยโอกาสในชุมชนที่จะใช้วัดเป็นที่บวชเรียนของลูกหลาน ในชุมชนชาวมุสลิม จะใช้มัสยิด เป็นที่อบรมของลูกเล็ก และใช้ปอเนาะ เป็นแหล่งเรียนรู้ของเด็กโต โดยที่ไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายเพื่อการเรียน เปิดโอกาสให้คนจน

ได้เข้าถึงการศึกษา

ชาภัต ในชุมชนมุสลิมวัฒนธรรมการเกื้อหนุนของคนที่สำคัญคือ ชาภัต เป็นระบบการช่วยเหลือคนตามหลักการของศาสนาอิสลามที่ถือว่าเป็นหน้าที่ของชาวมุสลิมทุกคนผู้มีรายได้ต้องสงเคราะห์ให้กับผู้ด้อยโอกาสปีละร้อยละ 2.5 ของรายได้ โดยผู้ที่ควรได้รับชาภัตตามหลักการของศาสนามี 8 ประเภท โดยมีกลุ่มคนจนรวมอยู่ในจำนวนนี้ด้วยได้แก่ ผู้ที่ไม่มีทรัพย์สินและเครื่องมือในการดำรงชีพ ผู้ที่ไม่มีเครื่องมือในการดำรงชีพเพียงพอกับความต้องการมาตรฐาน ผู้ที่ต้องการปลดปล่อยตนเองออกจากความเป็นทาสหรือผู้ที่ต้องการได้รับการช่วยเหลือด้านการศึกษาต่อหรือเพิ่มมาตรฐานการดำรงชีพของตน ผู้ที่มีหนี้สิน และผู้ที่เผชิญปัญหาระหว่างเดินทางเป็นต้น

(4) **การจัดสรรที่ดินทำกินแก่ผู้ยากไร้โดยชุมชน** ในกรณีพื้นที่ลำพูนพบว่าชุมชนได้รวมตัวกันต่อสู้เรียกร้องสิทธิในที่ดินสาธารณะที่ถูกนายทุนยึดครอง และนำมาจัดสรรกันเอง ซึ่งสามารถจัดระบบการจัดสรรที่ดินเพื่อประโยชน์ของคนในชุมชนได้อย่างดี โดยมีกฎเกณฑ์ที่ชุมชนเห็นของร่วมกัน ทำให้สมาชิกของชุมชนที่เกี่ยวข้องได้รับที่ดินอย่างทั่วถึงกัน

3. สวัสดิการฐานงานพัฒนา

จากกระบวนการพัฒนาที่มีกิจกรรมการพัฒนานานาที่หลากหลายนลงไปในชุมชน พบว่า ชุมชนได้รับเอารูปแบบการจัดสวัสดิการจากภายนอกเข้าไปดำเนินการในชุมชนหลายอย่าง โดยกิจกรรมบางอย่างเป็นกิจกรรมที่ทำกันเอง หรือเริ่มต้นกันเองในชุมชน แต่บางกิจกรรมก็ได้รับการสนับสนุนการจัดตั้งเบื้องต้นจากองค์กรภายนอกทั้งภาครัฐและเอกชน เช่น

(1) **การจัดกลุ่มฌาปนกิจ** ในแทบทุกชุมชนจะมีการจัดกลุ่มฌาปนกิจ ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นการดำเนินการกันเอง และบางส่วนได้รับการสนับสนุนการริเริ่มจากหน่วยงานภาครัฐ เช่น กรมการพัฒนาชุมชน เป็นต้น และบางส่วนได้รับการสนับสนุนจากองค์กรพัฒนาเอกชน แต่การดำเนินการและกฎเกณฑ์ทั้งหมดจะมาจากชุมชน จุดมุ่งหมายสำคัญของการจัดการฌาปนกิจ เพื่อเป็นการช่วยเหลือสมาชิกหรือคนในชุมชนเมื่อถึงแก่กรรม โดยเรียกเก็บเงินจากสมาชิกไปช่วยเหลือครอบครัวผู้ถึงแก่กรรม

(2) **การจัดกลุ่มออมทรัพย์/ธนาคารท้องถิ่น** กลุ่มออมทรัพย์เช่นเดียวกับการฌาปนกิจคือมีทั้งที่ชุมชนริเริ่มเอง และร่วมริเริ่มกับกลุ่มองค์กรภายนอก ส่วนใหญ่พยายามจัดการในรูปแบบของกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ นั่นคือ การออมทรัพย์อย่างต่อเนื่องทุกเดือน โดยไม่จำเป็นต้องออมมาก แต่จะต้องตั้งสัจจะว่าจะออมมากน้อยเท่าใด และต้องทำตามความตั้งใจนั้น แต่ในหลายพื้นที่ก็เป็นเพียงกลุ่มออมทรัพย์ทั่วไปที่ตั้งขึ้นมาเพื่อรองรับการสนับสนุนจากภายนอก การมีส่วนร่วมของคนใน

ชุมชนจะมีเพียงเรียกเก็บเงินออมตามสัดส่วนที่แหล่งสนับสนุนภายนอกกำหนดเท่านั้น อย่างไรก็ตาม ภารกิจกรรมการออมทรัพย์ได้แพร่ขยายไปมาก ถึงขั้นที่บางพื้นที่ได้ริเริ่มจัดตั้งธนาคารท้องถิ่นขึ้นมา บางแห่งใช้ชื่อว่าธนาคารไต้หวัน เป็นต้น กลุ่มลักษณะนี้เป็นระบบสวัสดิการที่สำคัญที่จะช่วยเหลือสมาชิกที่มีปัญหาได้มีโอกาสในการกู้ยืมเงินจากออมทรัพย์เพื่อแก้ไขปัญหาในชีวิตประจำวัน เช่น กู้เพื่อส่งเป็นค่าเล่าเรียนลูก กู้เพื่อไปใช้เวลาเจ็บป่วย หรือแม้กระทั่งกู้เพื่อใช้หนี้ หรือใช้สอยในชีวิตประจำวัน เป็นต้น

(3) **การจัดกลุ่มกองทุนพัฒนาอาชีพ** กลุ่มกองทุนเพื่อการพัฒนาอาชีพส่วนใหญ่จะมีความสัมพันธ์ต่อเนื่องจากกลุ่มออมทรัพย์ในชุมชน นั่นคือ ในบางพื้นที่เมื่อกลุ่มออมทรัพย์มีการออมได้ระดับหนึ่งได้เล็งเห็นความสำคัญของการพัฒนาอาชีพของคนในชุมชน จึงมักจะให้กลุ่มอาชีพในชุมชนได้รวมกลุ่มกันขึ้นมาเพื่อประกอบอาชีพ โดยการยืมเงินจากกลุ่มออมทรัพย์มาจัดตั้งเป็นกองทุนอาชีพ และใช้คืนตามกำหนดเวลา ซึ่งเป็นระบบบริการสังคมที่ช่วยสร้างทางเลือกอาชีพให้แก่คนในชุมชนได้อย่างดี

(4) **การพัฒนากลุ่มธุรกิจชุมชน** ธุรกิจชุมชนที่ชุมชนดำเนินการนั้นมีทั้งการรวมกลุ่มทำผลิตภัณฑ์ของชุมชน การรวมกลุ่มและเครือข่ายเพื่อพัฒนาผลิตภัณฑ์ของตนเอง เพื่อยกระดับรายได้ของเกษตรกร และรายได้ของกลุ่มนำมาแบ่งปันให้กับสังคมโดยรวมบ้าง นำมาเป็นสวัสดิการของสมาชิกกลุ่มบ้าง แล้วแต่การตกลงของสมาชิก โดยมีระเบียบของกลุ่มกำหนดไว้

4.2 ระบบสวัสดิการภาครัฐ

ระบบสวัสดิการภาครัฐ พบว่ามี 2 ระบบ คือ ระบบสวัสดิการของรัฐกลาง และระบบสวัสดิการของรัฐท้องถิ่น

4.2.1 ระบบสวัสดิการของรัฐส่วนกลาง

ระบบสวัสดิการของรัฐส่วนกลางมีทั้ง ระบบการบริการสังคม การประกันความมั่นคงแก่สังคม และระบบสวัสดิการสังคมสงเคราะห์ ดังเช่น

(1) **การสนับสนุนกองทุนแก่ชุมชน** รัฐได้มีการสนับสนุนกองทุนแก่ชุมชนหลายรูปแบบ เช่น กองทุนหมู่บ้าน สนับสนุนให้หมู่บ้านละ 1 ล้านบาท กองทุน กขคจ. สนับสนุนให้หมู่บ้านละ 280,000 บาท กองทุนเหล่านี้มีจุดมุ่งหมายที่จะให้การสนับสนุนเงินทุนแก่ผู้ที่ต้องการพัฒนาอาชีพ

ของตน กองทุนเงินล้านจะได้รับการสนับสนุนทุกชุมชน ส่วนกองทุน กขคจ. จะได้รับเฉพาะชุมชนที่มีปัญหาความยากจนเท่านั้น

(2) **สวัสดิการการศึกษา** ในบางพื้นที่รัฐได้จัดสรรทุนการศึกษาให้แก่ บุตรหลานของเกษตรกรยากจน แต่ทุนที่ให้งเงินน้อยมาก เช่น กรณีบ้านหาญฮี อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์ จัดสรรทุนให้ 600 บาท จำนวน 6 ทุน เท่านั้น นอกจากนี้รัฐยังจัดสรรเงินกู้ยืมเพื่อการศึกษาให้แก่คนจนทั่วไปที่ประสงค์จะกู้ยืมเงินเพื่อการศึกษา ซึ่งสามารถกู้ยืมได้ทุกระดับการศึกษา

(3) **การสนับสนุนกองทุนเพื่อการพัฒนาอาชีพ** ในแทบทุกพื้นที่ชุมชนจะได้รับการสนับสนุนให้จัดตั้งกลุ่มอาชีพจากภาครัฐ เช่น กองทุนฟื้นฟูเกษตรกร กลุ่มผลิตภัณฑ์กระจูด กลุ่มกอและจำลองพื้นที่ประมง เป็นต้น หรือบางครั้งก็เป็นการส่งเสริมอาชีพทั่วไปที่มาจากการดำเนินการของกรมการพัฒนาชุมชน และกรมการศึกษานอกโรงเรียน การจัดการบางครั้งเน้นที่การสอนเทคนิคการทำอาชีพนั้นๆ หรือบางครั้งก็เป็นการสนับสนุนปัจจัยการผลิต เช่น พันธุ์ไม้ พันธุ์สัตว์ เป็นต้น

(4) **สวัสดิการด้านสุขภาพ** มีการดำเนินการในทุกพื้นที่ เช่น โครงการบัตรประกันสุขภาพ โครงการ 30 บาทรักษาทุกโรค เป็นต้น เป็นกิจกรรมสวัสดิการที่จัดทั่วไปไม่ได้เน้นที่กลุ่มเกษตรกรแต่เพียงอย่างเดียว

(5) **การประกันราคาพืชผล** เป็นโครงการที่เน้นการช่วยเหลือเกษตรกรโดยตรง เช่น การประกันราคาข้าว การประกันราคากาแฟ การประกันราคาลำไย และการจำนำข้าว เป็นต้น โครงการดังกล่าวรัฐจะจัดเป็นช่วงๆไปตามปัญหาราคาพืชผลที่เกิดขึ้น ในหลายครั้งจะเน้นไปในบางพื้นที่เท่านั้น ไม่ได้กระจายสู่พื้นที่ทั่วไป

(7) **การสงเคราะห์คนชราและคนพิการ** มีการจัดสรรงบประมาณสนับสนุนแก่คนชราและผู้พิการในทุกพื้นที่ แต่วงเงินมีจำนวนน้อย และผู้ที่ได้รับการสนับสนุนก็มีจำนวนน้อยยังไม่สามารถกระจายให้แก่คนชราและคนพิการอย่างทั่วถึง

(8) **การสงเคราะห์ผู้ประสบภัย** เป็นระบบการสนับสนุนแก่เกษตรกรที่ประสบอุทกภัย หรือ วาตภัย ซึ่งมีการสนับสนุนปัจจัยยังชีพชั่วคราว เช่น จัดอาหารแห้งและข้าวสารให้บางส่วน เป็นต้น

4.2.2 ระบบสวัสดิการของรัฐท้องถิ่น

ระบบสวัสดิการของรัฐท้องถิ่นมาจากเทศบาลและองค์การบริหารส่วนตำบล ส่วนใหญ่จะเป็นสวัสดิการขั้นพื้นฐานเท่านั้น เช่น

(1) การให้ทุนการศึกษา เป็นการจัดสรรงบประมาณของท้องถิ่นเพื่อช่วยเหลือแก่นุตรหลานของคนในท้องถิ่นที่เรียนดีแต่ขาดแคลนทุนทรัพย์ แต่งบประมาณเหล่านี้มีน้อยมาก ไม่เพียงพอแก่ผู้ที่ต้องการ

(2) กองทุนอาชีพ ในบางท้องถิ่นได้ให้ความสำคัญกับการพัฒนาอาชีพของคนในท้องถิ่น องค์การบริหารส่วนตำบลจึงได้สนับสนุนการจัดตั้งกองทุนเพื่อการพัฒนาอาชีพของคนในท้องถิ่นขึ้นมา เช่น กลุ่มเกษตรผสมผสานที่ทำการเกษตรโดยไม่ใช้สารเคมี กลุ่มสตรีแม่บ้าน เป็นต้น

4.3 ระบบสวัสดิการภาคเอกชน

ระบบสวัสดิการภาคเอกชนพบว่ามีความเกี่ยวข้องกับการจัดสวัสดิการ 3 กลุ่ม คือ ระบบสวัสดิการขององค์กรการกุศล ระบบสวัสดิการขององค์กรพัฒนาเอกชน และระบบสวัสดิการของธุรกิจเอกชน

4.3.1 ระบบสวัสดิการขององค์กรการกุศล

องค์กรการกุศลที่เกี่ยวข้องกับการจัดสวัสดิการสนับสนุนชุมชนเป็นองค์กรทางศาสนาทั้ง พุทธศาสนา คริสต์ศาสนา และศาสนาอิสลาม ในกรณีโบสถ์ของศาสนาคริสต์ส่วนใหญ่เป็นการสนับสนุนในเชิงสังคมสงเคราะห์ เช่น การสนับสนุนทุนเพื่อการศึกษาของบุตรหลานคนจน การสนับสนุนอาหารกลางวัน การสนับสนุนการเดินทางไปเรียนหนังสือ เป็นต้น ในกรณีวัดจะมีทั้งการจัดสรรทุนและอาหารกลางวันเพื่อสนับสนุนบุตรหลานคนจน และบางแห่งจะมีโรงเรียนพระปริยัติธรรมให้ลูกคนจน หรือคนที่ไม่มีโอกาสเข้าเรียนตามระบบการศึกษาปกติได้ ในกรณีศาสนาอิสลาม จะเป็นการให้บริการทางการศึกษาโดยใช้หลักการทางศาสนาผ่านกฎะฎีกา สำหรับเด็กเล็ก และ ปอเนาะ สำหรับเด็กโต เป็นต้น

4.3.2 ระบบสวัสดิการขององค์กรพัฒนาเอกชน

องค์กรพัฒนาเอกชนได้ร่วมสร้างระบบสวัสดิการให้แก่ชุมชนทั้งสามแบบ คือ การให้บริการสังคม การสร้างหลักประกันแก่สังคม และการสังคมสงเคราะห์ เช่น

(1) การสนับสนุนกองทุนเพื่อการพัฒนาอาชีพ ในกระบวนการทำงานขององค์กรพัฒนาเอกชนได้มีการจัดสรรงบประมาณเพื่อสนับสนุนการพัฒนาอาชีพของเกษตรกร เช่น การ

จัดสรรกองทุนเพื่อสมทบทุนสนับสนุนการจัดหาปัจจัยการผลิต เช่น วัว ควาย แหล่งน้ำเพื่อการเกษตร ฯลฯ การจัดตั้งกองทุนสนับสนุนอาชีพประมง เป็นต้น

(2) **การเสริมสร้างความเข้มแข็งแก่องค์กรชุมชน** การเสริมสร้างกระบวนการเรียนรู้เพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งขององค์กรชุมชนและเครือข่าย เป็นเป้าหมายหลักของการดำเนินงานขององค์กรพัฒนาเอกชนโดยทั่วไป วิธีการสำคัญคือเสริมสร้างการเรียนรู้แบบรวมกลุ่มโดยการเรียนรู้จากการศึกษาดูงาน การพูดคุยจัดเวทีแลกเปลี่ยน และการปฏิบัติการจริง จนถึงการสรุปบทเรียนกระบวนการทำงาน ระบบดังกล่าวช่วยให้ชุมชนได้มีโอกาสในการเรียนรู้โดยตนเองมากขึ้น และค้นหาแนวทางการแก้ปัญหาของตนเองได้มากขึ้น

(3) **การจัดสรรทุนการศึกษา สงเคราะห์คนชราและคนพิการ** มีการดำเนินการในหลายองค์กร ที่มีการจัดสรรทุนให้แก่คนจนได้ส่งบุตรหลานเล่าเรียน และบางแหล่งทุนได้ให้โอกาสเรียนในระดับสูงด้วย ส่วนทุนสงเคราะห์ผู้พิการและคนชราที่มีการจัดสรรในบางพื้นที่ที่เป็นพื้นที่ทำงาน โดยให้ชุมชนคัดเลือกผู้รับผลประโยชน์เอง

อย่างไรก็ตาม องค์กรพัฒนาเอกชนดำเนินการได้ในพื้นที่จำกัด ดังนั้นจะมีเฉพาะคนจนในบางพื้นที่ที่เป็นพื้นที่ทำงานขององค์กรพัฒนาเอกชนเท่านั้นที่สามารถได้ประโยชน์จากระบบการสนับสนุนขององค์กรพัฒนาเอกชน

4.3.3 ระบบสวัสดิการของธุรกิจเอกชน

ระบบสวัสดิการของธุรกิจเอกชนที่มีการจัดการในชุมชนมีหลายอย่าง เช่น การจ่ายเงินล่วงหน้าให้แก่สมาชิก การจ่ายปัจจัยการผลิตล่วงหน้า การประกันราคาของพืชพันธุ์หรือสัตว์เลี้ยง และการจัดที่พักอาศัยให้ในกรณีแรงงานรับจ้างภาคเกษตร เป็นต้น โดยระบบดังกล่าวไม่ได้เป็นระบบสวัสดิการที่มุ่งเพื่อการช่วยเหลือเกษตรกร แต่เป็นระบบที่ธุรกิจดำเนินการเพื่อผลประโยชน์ทางธุรกิจเอง เช่น การจ่ายเงินล่วงหน้า ไม่ได้มุ่งเพื่อให้เกษตรกรมีรายได้จับจ่ายใช้สอยตามความจำเป็นล่วงหน้า แต่เป็นการมัดจำแรงงานเกษตรกรที่จะไปทำงานให้แก่ธุรกิจ หรือการจัดสรรปัจจัยการผลิตให้ล่วงหน้าแล้วคิดค่าใช้จ่ายภายหลังจากผลผลิตที่เกิดขึ้นสิ่งสำคัญคือชุมชนต้องพึ่งพาปัจจัยการผลิตเหล่านั้น เป็นระบบการขายล่วงหน้าโดยไม่เสี่ยง เพราะเกษตรกรต้องขายผลผลิตให้แก่ธุรกิจนั้นอยู่แล้ว แม้แต่การประกันราคาก็เช่นเดียวกัน คนจนภาคเกษตรไม่มีโอกาสต่อรองขึ้นอยู่กับการกำหนดราคาและมาตรฐานผลผลิตจากธุรกิจแต่ฝ่ายเดียว

กล่าวโดยสรุป จากการศึกษารูปแบบสวัสดิการที่ชุมชนได้รับนั้น อาจกล่าวได้ว่า โดยส่วนใหญ่ ชุมชนเข้าไม่ถึงสวัสดิการเหล่านั้น โดยเฉพาะสวัสดิการที่เป็นของรัฐและเอกชน ซึ่งเป็นสวัสดิการที่ใช้กับทุกชุมชนเหมือนกันหมด เป็นสวัสดิการเชิงนโยบาย จึงไม่มีลักษณะเฉพาะชุมชน หากแต่มีบางชุมชนได้นำสวัสดิการที่ได้รับจากภายนอกไปปรับใช้ภายในให้สอดคล้อง และกลายเป็นสวัสดิการภายใน ในส่วนของธุรกิจเอกชนนั้น สวัสดิการที่ให้มักเป็นสวัสดิการที่เกี่ยวพันกันไปกับผลประโยชน์ทางธุรกิจ กลายเป็นการชดเชยมูลค่าส่วนเกิน มากกว่าเป็นสวัสดิการในด้านความช่วยเหลือ ในส่วนของสวัสดิการของชุมชนเอง โดยเฉพาะสวัสดิการจากฐานงานพัฒนาทั่วไปของชุมชน เนื่องจากกรอบความคิดในการพัฒนารูปแบบสวัสดิการลักษณะนี้ เป็นความพยายามปรับตัวของชุมชน เมื่อชุมชนเผชิญปัญหาซึ่งมีบริบทที่เปลี่ยนแปลงตามกระแสจากภายนอก เราจะพบเห็นรูปแบบของกองทุนชุมชนที่มีมากขึ้น อันเนื่องจากชุมชนต้องปะทะกับระบบทุนที่นับวันจะมีอิทธิพลสูงในชุมชน การพึ่งพิงภายนอกไม่ได้ จึงทำให้เกิดการรวมตัวกันของชุมชน หากแต่คนจน คนทุกข์ของชุมชนที่ถูกเบียดขับโดยระบบเงินตราและระบบทุนนั้นก็ยังไม่มีข้อจำกัดในการเข้าถึงสวัสดิการเหล่านั้น มีเพียงสวัสดิการจากฐานวัฒนธรรม และฐานทรัพยากรเท่านั้นที่คนจนสามารถเข้าถึงได้ เนื่องจากเป็นสวัสดิการที่พัฒนาจากความคิดของการอยู่ร่วมกันของชุมชน ไม่ได้ใช้กรอบเงินตราเป็นตัวกำหนด แต่สวัสดิการทั้งสองฐานนี้ ก็มีข้อจำกัด ด้วยถูกกระทำจากปัจจัยภายนอกชุมชนค่อนข้างมาก ทั้งปัจจัยทางการเมือง สังคม กรอบทางวัฒนธรรม ค่านิยมที่เปลี่ยนแปลง และข้อจำกัดจากตัวคนจนเองในการเข้าถึงสวัสดิการต่างๆ เหล่านี้

ในส่วนของคนจนกลุ่มเกษตรกรที่ดำรงชีพด้วยการรับจ้างนั้น ไม่ปรากฏว่ามีการคุ้มครองแรงงานในภาคการเกษตร การตกลงการจ้าง เป็นการกำหนดโดยนายจ้าง เป็นหลัก คนจนไม่มีอำนาจต่อรองค่าจ้าง หรือสวัสดิการอื่นใด และแม้ว่าจะเข้าไปเป็นแรงงานในโรงงาน เช่น ในนิคมอุตสาหกรรม สภาพการจ้างก็เป็นไปในลักษณะชั่วคราว ดังกรณีของชุมชนประมงคลองตำหรุ ที่สภาพการจ้างเป็นลักษณะลูกจ้างชั่วคราว จ้างคราวละ 6 เดือน ไม่มีสวัสดิการสังคมใดๆ ทั้งสิ้น

4.4 การวิเคราะห์สาเหตุการเข้าไม่ถึงสวัสดิการของคนจนภาคการเกษตร

จากสวัสดิการที่เกี่ยวข้องกับภาคเกษตรซึ่งมีหลากหลายรูปแบบแต่จากการศึกษาพบว่าเกษตรกรส่วนใหญ่เข้าไม่ถึงระบบสวัสดิการเหล่านั้น โดยเฉพาะกลุ่มคนจน สาเหตุสำคัญจำแนกได้เป็น 3 กลุ่มสาเหตุ คือ สาเหตุเชิงโครงสร้าง สาเหตุเชิงกลไกการจัดการ และสาเหตุเชิงวิถีชีวิตของคนจน โดยแต่ละกลุ่มสาเหตุมีรายละเอียดดังนี้

4.4.1 สาเหตุเชิงโครงสร้าง

สาเหตุเชิงโครงสร้างที่มีผลทำให้กลุ่มคนจนภาคเกษตรเข้าไม่ถึงระบบสวัสดิการมีหลายประการได้แก่

(1) **ข้อห้ามการใช้ทรัพยากรของรัฐ** ในแนวนโยบายการจัดการทรัพยากรของรัฐ นอกจากไม่มีนโยบายสนับสนุนให้คนจนได้ใช้ป่าเป็นฐานสวัสดิการแล้ว ยังกำหนดข้อห้ามการใช้ทรัพยากรมีผลทำให้เกษตรกรไม่สามารถใช้ฐานทรัพยากรเป็นสวัสดิการความมั่นคงทางด้านอาหารและรายได้ โดยเฉพาะชุมชนที่อยู่ใกล้ป่า ซึ่งมักจะใช้ป่าเป็นแหล่งอาหาร แหล่งรายได้ แหล่งปัจจัยการผลิต และแหล่งเลี้ยงสัตว์ การใช้ที่ดินดำเนินการอยู่จึงมักเป็นการลักลอบใช้ประโยชน์จากป่า

(2) **นโยบายการพัฒนาของรัฐก่อให้เกิดการทำลายสวัสดิการฐานทรัพยากร** นโยบายการพัฒนาที่เน้นการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรของรัฐหลายอย่างทำให้ทรัพยากรธรรมชาติถูกทำลาย เช่น การสร้างเขื่อน การสัมปทานป่า การสร้างสถานที่ราชการในพื้นที่สาธารณะ ดังนั้นฐานทรัพยากรที่คนจนเคยใช้เป็นแหล่งความมั่นคงทางอาหารจึงหมดไป

(3) **การจัดการภาครัฐทำลายระบบสวัสดิการฐานชุมชน** ในหลายชุมชนเคยมีระบบการช่วยเหลือเกื้อกูลกันภายในชุมชนสูง แต่พอรัฐจัดกิจกรรมลงไปได้ทำลายวัฒนธรรมการเกื้อกูลและวัฒนธรรมการพึ่งตนเองของชุมชนลงไป เช่น ในบางชุมชนเคยมีระบบหนุนช่วยกัน กිරอการหนุนช่วยจากรัฐ เลิกระบบการช่วยตัวเองไม่ว่าจะเป็นการจัดสวัสดิการชุมชนดูแลความสงบเรียบร้อยของชุมชน หรือสิ่งอื่นๆ

(4) **นโยบายการถือครองที่ดินเสรีกีดกันโอกาสคนจนจะได้ครอบครองที่ดิน** การที่รัฐปล่อยให้มีการถือครองที่ดินเสรีทำให้นายทุนสามารถซื้อและกักตุนที่ดินไว้จำนวนมหาศาล ไม่ว่าจะเพื่อการเก็งกำไรหรือเก็บไว้เฉยๆก็ตาม ทำให้ที่ดินกลายเป็นแหล่งรกร้างว่างเปล่า มินำเข้าระบบการฉ้อฉลของกลไกรัฐยังเอื้อให้กลุ่มทุนยึดครองที่ดินสาธารณะโดยถูกต้องตามกฎหมายอีกด้วย สภาพดังกล่าวปิดกั้นโอกาสของคนจนที่จะเข้าถึงที่ดินเพื่อการดำเนินกิจกรรมการเกษตร

(5) **รัฐไม่มีนโยบายสวัสดิการรับจ้างภาคการเกษตร** การรับจ้างภาคการเกษตร เช่น การรับจ้างตัดอ้อย รับจ้างกรีดยาง รับจ้างไถนา เกยวข้าว ไม่อยู่ในการคุ้มครองของกฎหมายทำให้คนจนเหล่านี้ไม่ได้รับสวัสดิการการคุ้มครองแรงงาน ในขณะที่สถานภาพการจ้างงาน โดยเฉพาะการจ้างงานในระบบการเกษตรขนาดใหญ่ของนายทุน เช่น แรงงานรับจ้างในไร่อ้อย เป็นต้น มีชีวิตที่ลำเค็ญถูกเอาเปรียบจากระบบการจ้างหลายประการแต่ก็ไม่ได้รับการคุ้มครองจากกฎหมาย

(6) **สวัสดิการการศึกษาไม่เอื้อต่อวิถีชีวิตของคนจน** คนจนภาคเกษตรส่วนใหญ่ไม่

สามารถเข้าถึงระบบสวัสดิการทางการศึกษาของรัฐ โดยเฉพาะการกู้ยืมเงินเพื่อการศึกษา สาเหตุสำคัญเนื่องจากความล้มเหลวของระบบการศึกษาที่เป็นระบบการแข่งขัน ทำให้คนจนไม่สามารถแข่งขันได้ ส่งลูกเรียนแล้วมักเรียนไม่จบ ไม่มีเงินใช้หนี้ และเมื่อเรียนแล้วไม่สามารถช่วยพ่อแม่ทำงานหาเลี้ยงชีพได้ เสียคนไปเป็นจำนวนมาก ทำให้คนจนส่วนใหญ่ไม่ยอมเสี่ยงกู้เงินส่งลูกเรียน

(7) **ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ของวิถีชีวิตชุมชน** ในระบบความสัมพันธ์ของชุมชนวิถีชีวิตของชุมชนโดยเฉพาะคนจนมักต้องพึ่งพิงระบบอุปถัมภ์ซึ่งมีหลักประกันความต่อเนื่องของการพึ่งพิงได้มากกว่าระบบสวัสดิการของรัฐ ซึ่งมักเป็นเรื่องชั่วคราวไม่ต่อเนื่อง ถ้าหากต้องหันมาพึ่งพิงระบบรัฐเขาอาจจะสูญเสียระบบการพึ่งพิงเดิมที่เคยมีได้ เช่น ชาวนาไม่ยอมขายข้าวราคาประกันแต่จะนำไปขายให้แก่เจ้าแ้วซึ่งมีความสัมพันธ์ต่อเนื่องยาวนานจะดีกว่า เพราะอย่างไรก็ตามเขายังต้องพึ่งพิงเจ้าแ้วในอีกหลายเรื่องมิใช่เพียงเรื่องราคาข้าวเท่านั้น ประกอบกับระบบสวัสดิการที่มีอยู่มีเพียงน้อยนิดของระบบวิถีชีวิตของชุมชนเท่านั้น ชุมชนบางส่วนจึงเข้าไม่ถึงระบบสวัสดิการของรัฐ

4.4.2 สาเหตุเชิงกลไกการจัดการ

การจัดการระบบสวัสดิการต่างๆหลายอย่างกีดกันคนจนทำให้เข้าไม่ถึงระบบสวัสดิการอันเนื่องมาจากวิธีการและกลไกการจัดการไม่เหมาะสม เช่น

(1) **กลไกการจัดการขั้นตอนยุ่งยากซับซ้อน** ระบบสวัสดิการบางอย่าง เช่น การจำนำข้าว มีขั้นตอนยุ่งยากซับซ้อนมาก ดังเช่นกรณีพื้นที่อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์ ต้องมีการแจ้งลงทะเบียนที่บ้านผู้ใหญ่บ้าน ยื่นหนังสือลงทะเบียนต่อธนาคารที่อำเภอรัตนบุรี เปิดสมุดบัญชีที่อำเภอท่าตูม อำเภอรัตนบุรีประทับตราลงจำนวนข้าวที่จะขาย นำข้าวไปขายโรงสีที่อำเภอท่าตูม นำไปขึ้นเงินที่อำเภอรัตนบุรี และเอาใบนัดไปรับเงินที่อำเภอท่าตูม เป็นต้น กลไกการจัดการหลายขั้นตอนดังกล่าวทำให้คนจนเข้าไม่ถึง โดยเฉพาะคนที่มีข้าวไม่มากพอไม่ต้องการความยุ่งยากดังกล่าว จึงมักจะนำข้าวไปขายให้นายทุนที่ผูกพันกันอยู่จะดีกว่า

(2) **การจัดการที่เอื้อผลประโยชน์กลุ่มพวกพ้อง** ระบบสวัสดิการหลายอย่างของรัฐมักจะให้กลไกท้องถิ่นดำเนินการ เช่น กองทุนต่างๆ หรือการสนับสนุนอาชีพ ดังนั้นผู้นำในท้องถิ่นส่วนใหญ่จึงมักจะจัดสรรผลประโยชน์เหล่านี้ให้แก่กลุ่มพวกพ้องเป็นหลัก คนจนที่จะเข้าถึงสวัสดิการจะมีน้อยมาก หรือในกรณีการประกันราคาพืชผลในหลายแห่งพบว่ากลไกรัฐที่จัดการมักจะมีผลประโยชน์ร่วมกับนายทุน ทำให้คนจนไม่มีโอกาสได้รับการประกันราคาเพราะเมื่อไปถามรัฐจะบอก ว่าโควตาการประกันราคาหมดแล้ว เป็นต้น

(3) กฎเกณฑ์สวัสดิการกีดกันคนจน กฎเกณฑ์ที่กำหนดไว้ของสวัสดิการบางอย่างกีดกันคนจนโดยธรรมชาติ เช่น กองทุนหมู่บ้าน หรือกองทุนอาชีพมักมีกำหนดกฎเกณฑ์ที่คนจนเข้าไม่ถึง เช่น การพิจารณาที่รายได้หรือโอกาสการส่งเงินกู้คืน ทำให้กรรมการมักจะยินยอมให้คนจนกู้เงิน หรือการกำหนดกฎเกณฑ์ว่าผู้ที่ได้รับการสนับสนุนต้องมีที่ดินของตนเองเพื่อการผลิต ซึ่งเกษตรกรไร้ที่ดินจะไม่มีโอกาสรับการสนับสนุน

(4) บริการของสวัสดิการไม่ได้มาตรฐานหรือต่ำกว่ามาตรฐาน ไม่สอดคล้องกับวิถีและความเป็นจริง ระบบสวัสดิการของรัฐบางอย่าง เช่น การรักษาพยาบาล 30 บาท หลายแห่งมีการปฏิบัติที่ไม่ได้มาตรฐาน ทำให้คนจนรู้สึกว่าไม่ต้องการบริการแบบนั้น ยอมที่จะใช้จ่ายเพิ่มขึ้นเพื่อการบริการที่ดีกว่า นอกจากนั้นเกณฑ์การให้บริการก็ไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงของชุมชน เช่น ชุมชนอยู่ใกล้โรงพยาบาล แต่ต้องให้ไปใช้บริการจากสถานอนามัยที่อยู่ห่างไกล ทำให้ชุมชนไม่เลือกใช้บริการสวัสดิการดังกล่าว

(5) ระบบการจัดการข้อมูลข่าวสารไม่ดีพอ ระบบข้อมูลข่าวสารที่เกี่ยวข้องกับการจัดสวัสดิการหลายอย่างไม่มีการแพร่กระจาย แต่จะกระจุกตัวอยู่ในกลุ่มผลประโยชน์หรือกลุ่มพวกพ้อง เช่น ข่าวสารเกี่ยวกับการจำหน่าย หรือประกันราคาพืชผล มักจะมุ่งไปที่นายทุนเพื่อการจัดการผลประโยชน์ของกลุ่มก่อนชุมชนทั่วไปจะเข้าไม่ถึง หรือการจัดสวัสดิการในชุมชนหลายครั้งข้อมูลข่าวสารกระจายในกลุ่มเล็กๆ เท่านั้น ทำให้คนจนเข้าไม่ถึงข้อมูลข่าวสารเหล่านั้น เป็นต้น

4.4.3 สาเหตุเชิงวิถีชีวิตคนจน

สาเหตุการเข้าไม่ถึงสวัสดิการนอกจากจะเนื่องมาจากโครงสร้างความสัมพันธ์เชิงอำนาจและเศรษฐกิจของสังคมและระบบการจัดการแล้ว หลายอย่างยังขึ้นอยู่กับวิถีชีวิตของชุมชนเองด้วย เช่น

(1) คนจนไม่วิเคราะห์ตนเองหรือวิเคราะห์ตนเองไม่ออก จากวิถีชีวิตของคนจนซึ่งมักจะทำมาหากินไปวันๆ ไม่มีโอกาสที่จะวิเคราะห์ตนเอง หรือเมื่อวิเคราะห์ตนเองก็วิเคราะห์ไม่ออกถึงความสัมพันธ์เชิงโครงสร้างที่มีต่อวิถีชีวิต ทำให้มองไม่เห็นระบบสวัสดิการที่จะเกื้อกูลกันในระยะยาว หรือเฉพาะหน้าเป็นอย่างไร ใครควรเข้ามาเกี่ยวข้องอย่างไร

(2) ศักยภาพการรวมกลุ่มไม่สูงพอ สวัสดิการบางอย่างต้องการการรวมกลุ่ม แต่คนจนมักจะไม่มียุทธศาสตร์การรวมกลุ่มเพื่อการทำงานรวมกัน เนื่องจากวิถีชีวิตที่ต้องเอาตัวรอดเป็นวันๆไป เช่น กลุ่มเกษตรกรรับจ้าง ดังนั้นการเข้าถึงทรัพยากรจึงไม่สามารถทำได้

(3) **ค่านิยมของการบริโภคเปลี่ยนแปลง** วัฒนธรรมการบริโภคแบบทุนนิยมที่หลังไหลเข้าสู่ชุมชนมีผลต่อความคิดและวิถีชีวิตของคนในชุมชน คนจนภาคเกษตรก็อยู่ในกระแสเดียวกัน ดังนั้นจึงพบว่าหลายครั้งที่คนจนไม่ใช้บริการสวัสดิการเพราะเห็นว่าสวัสดิการที่จัดให้ไม่สอดคล้องกับค่านิยมการบริโภค

(4) **ความจำเป็นของวิถีชีวิต** ในกลุ่มเกษตรกรรับจ้างความจำเป็นของวิถีชีวิตรับจ้างทำให้ต้องย้ายถิ่นฐานตามฤดูกาล เช่น เกษตรกรรับจ้างในไร่อ้อย หรือเกษตรกรที่ไปรับจ้างก่อสร้างหลังฤดูกาลเก็บเกี่ยว ไม่สามารถใช้บริการรักษาพยาบาล 30 บาทรักษาทุกโรคได้ เพราะถ้าจะใช้ต้องกลับมาใช้บริการที่ถิ่นฐานบ้านเกิด หรือคนงานก่อสร้างต้องหอบหิ้วลูกหลานไปในเมืองด้วยทำให้ลูกหลานไม่ได้เรียนหนังสือเป็นต้น

(5) **ความกลัวเกรงต่อภาวะผูกพัน** ความเป็นคนจนที่ไม่มีหลักประกันในอนาคตมีผลต่อการสร้างความกังวลให้แก่ตนเอง ไม่อยากจะผูกพันกับระบบใดๆ เช่น ไม่อยากผูกพันต่อภาระการกู้ยืม เพราะไม่แน่ใจว่าจะส่งคืนได้หรือไม่ เป็นต้น

4.5 กรณีศึกษาคนจนภาคเกษตรกลุ่มต่าง ๆ

จากการศึกษากรณีศึกษา พบว่า คนจนภาคเกษตรกลุ่มต่าง ๆ นั้น มีระบบสวัสดิการและความสามารถในการเข้าถึงสวัสดิการที่แตกต่างกันในชุมชน ทั้งคนจนในกลุ่มเกษตรกรที่มีที่ดิน คนจนไร้ที่ดิน รวมถึงเกษตรกรรับจ้าง โดยสวัสดิการที่มีนั้น บางอันเป็นสวัสดิการที่เกี่ยวข้องกับฐานอาชีพเกษตร ซึ่งมีทั้งที่เหมือนและแตกต่างกัน ในส่วนนี้จะได้กล่าวถึงระบบสวัสดิการที่คนจนในกลุ่มเกษตรกรฐานอาชีพต่างๆได้รับ โดยจำแนกฐานอาชีพออกเป็น 6 กลุ่ม โดยมีรายละเอียดในแต่ละกลุ่มฐานอาชีพ ดังนี้

4.5.1 กลุ่มชาวนา

1. ระบบสวัสดิการกรณีกลุ่มชาวนา

ระบบสวัสดิการที่มีการดำเนินการในพื้นที่ที่เป็นกรณีศึกษาทั้งชาวนาในเขตลุ่มน้ำมูน ชาวนาลุ่มน้ำปากพนัง ชาวนาในเขตปริมณฑลของกรุงเทพฯ คือที่ลุ่มกกา จังหวัดปทุมธานี และชาวนาจังหวัดนครปฐม พบว่า มีระบบสวัสดิการโดยรวม 5 ระบบ คือ

(1) ระบบสวัสดิการของรัฐ

ระบบสวัสดิการของรัฐที่มีการจัดให้แก่ชุมชนในพื้นที่กรณีศึกษา ประกอบด้วย

1.1) กองทุนการศึกษา เป็นกองทุนที่จัดให้แก่นักเรียนที่มีฐานะยากจนและบ้านอยู่ไกลโรงเรียนเกินกว่า 3 กิโลเมตร โดยกรณีโรงเรียนบ้านหนองหาญฮี มี 6 รุ่น รุ่นละ 600 บาท

1.2) บริการบัตรประกันสุขภาพ 30 บาท รักษาทุกโรค

1.3) กองทุนทั่วไป เช่น กองทุนหมู่บ้าน โครงการกขคจ. กลุ่มออมทรัพย์ เป็นต้น

1.4) การพัฒนาอาชีพ มีหลายกิจกรรม เช่น กองทุนฟื้นฟูเกษตรกร เป็นการรวมกลุ่ม 2 องค์กร ในกรณีพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง โดยจดทะเบียนขึ้นกับสำนักงานเกษตรและสหกรณ์จังหวัด การพัฒนาอาชีพของเกษตรกรตามโครงการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง อันเนื่องมาจากโครงการตามพระราชดำริ ที่อนุมัติการให้ชุดไร่นาสวนผสมแก่เกษตรกรนาข้าวฟรี รายละเอียดประมาณ 2-3 ไร่ หรือแม้กระทั่งการสนับสนุนหรือการสงเคราะห์เพื่อการประกอบอาชีพ โดยการแจกลูกพันธุ์เปิด ไก่พันธุ์พีช วัวแม่พันธุ์ และพันธุ์เมล็ดข้าว เป็นต้น

1.5) เงินสงเคราะห์คนชรา ซึ่งมีการจัดการสงเคราะห์ในหลายพื้นที่ด้วยวงเงินที่แตกต่างกัน

1.6) นโยบายเฉพาะเรื่อง เช่น การจำนำข้าว เป็นนโยบายของรัฐที่จะช่วยพยุงราคาข้าวของเกษตรกร โดยการรับซื้อข้าวจากชาวนาในราคาที่สูงกว่าราคาตลาด เช่น รับซื้อข้าวจากชาวนาอำเภอรัตนบุรี ในราคา 6.50 บาท/กก. ในขณะที่ราคาตลาดปกติรับซื้อเพียง 5 บาท/กก. เท่านั้น นอกจากนี้ มีนโยบายการพักชำระหนี้เกษตรกรและการลดภาระหนี้เกษตรกร โครงการพักหนี้สินของเกษตรกร เป็นต้น ซึ่งเป็นระบบสวัสดิการที่ครอบคลุมทุกชุมชน

(2) ระบบสวัสดิการขององค์การปกครองท้องถิ่น

ระบบสวัสดิการองค์การปกครองท้องถิ่น มีสวัสดิการให้แก่ชุมชนดังต่อไปนี้

2.1) กองทุนการศึกษา องค์การบริหารส่วนตำบลได้จัดกองทุนเพื่อการศึกษาแก่เด็กเรียนดี มีความประพฤติดี แต่ยากจน เช่น กรณีองค์การบริหารส่วนตำบลดอนแรด อ.รัตนบุรี จ. สุรินทร์ ที่จัดทุนให้นักเรียนโรงเรียนบ้านหนองฮี จำนวน 7 รุ่น รุ่นละ 1,000 บาท

2.2) กองทุนเพื่อการพัฒนาอาชีพหลักของเกษตรกร มีกองทุนหลายรูปแบบ เช่น กลุ่มเกษตรพื้นบ้านผสมผสาน ที่อำเภอรัตนบุรี ได้รับงบประมาณจาก อบต. จัดงบประมาณสนับสนุน 55,000 บาท เพื่อให้กลุ่มชาวนารู้จักการทำเกษตรโดยไม่พึ่งสารเคมี แต่กลุ่มต้องคืนเงินให้ อบต. นอกจากนี้ในพื้นที่ อบต. ยังสนับสนุนงบประมาณอีก 50,000 บาท ส่งเสริมให้มีกลุ่มเลี้ยงไก่พื้นบ้านหาญฮี ขึ้นมา

2.3) กองทุนเพื่อการพัฒนาอาชีพเสริม มีหลายรูปแบบเช่นเดียวกันกล่าวคือ มีกลุ่มสตรีแม่บ้าน เป็นกลุ่มที่รวมกันขึ้นเพื่อประกอบอาชีพ เช่น กรณีบ้านหาญฮี รวมตัวกันเพื่อทอผ้าไหม ผ้าฝ้าย และหัตถกรรม โดย อบต. จัดสรรงบประมาณสนับสนุน 1,000 บาท และต้องส่งคืนภายใน 5 ปี

(3) ระบบสวัสดิการขององค์กรพัฒนาเอกชน/องค์กรเอกชน

องค์กรพัฒนาเอกชนได้เข้ามามีบทบาทในการสนับสนุนระบบสวัสดิการของชุมชนดังต่อไปนี้

3.1) ทุนการศึกษา เป็นของกองทุนทางสังคม (SIF) ที่จัดสนับสนุนโรงเรียนเพื่อให้แก่เด็กที่มีพ่อแม่ฐานะยากจนและติดเชื้อเอชไอวี โดยจัดให้ 8 ทุน ทุนละ 700 บาท นอกจากนี้ยังจัดให้แก่เด็กยากจนทั่วไปในระดับประถมศึกษา และมัธยมศึกษา ระดับละ 1 คน เป็นเงิน 3,000 บาท/ปี และ 5,000 บาท/ปี ตามลำดับ ส่วนสหกรณ์การเกษตรก็มีเงินทุนการศึกษาสำหรับบุตรของสมาชิกสหกรณ์เช่นเดียวกัน

3.2) ทุนสงเคราะห์คนชรา เป็นทุนของ SIF ที่จัดให้แก่ชุมชนในกรณี อ.รัตนบุรี

3.3) ทุนสงเคราะห์คนพิการ เป็นทุนของ SIF ที่จัดให้แก่ชุมชนในกรณี อ.รัตนบุรี

(4) ระบบสวัสดิการของชุมชน

ระบบสวัสดิการในชุมชนมีหลายระบบ ได้แก่

4.1) กลุ่มฌาปนกิจ พบในกรณีบ้านหาญฮี อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์ เป็นกลุ่มที่ก่อตั้งโดยชุมชนเอง เพื่อเป็นกองทุนสงเคราะห์ช่วยเหลือเวลาที่มีคนเสียชีวิตในหมู่บ้าน สาเหตุของการจัดตั้งกองทุนเนื่องมาจากชาวบ้านส่วนมากมีฐานะยากจนถึงขนาดที่บางครั้งครอบครัวไม่มีเงินจะจัดงานศพ ชาวบ้านจึงรวมตัวกันตั้งกลุ่มเพื่อช่วยเหลือครอบครัวที่มีฐานะยากจนไม่มีเงินจัดงานศพ

4.2) ธนาคารหมู่บ้าน เป็นการรวมกลุ่มเพื่อการดำเนินงานของชาวนาในพื้นที่ลุ่มน้ำปากพนัง ที่อำเภอเชียรใหญ่ จ.นครศรีธรรมราช ความเติบโตของธนาคารมาจากประการแรก ความต้องการเงินสดใช้จ่ายในครัวเรือนยามจำเป็นที่ต้องการเงินเป็นก้อน ประการที่สอง การปันผลและการเฉลี่ยคืนจากกำไรของธนาคารถึงร้อยละ 80 ประการที่สาม ธนาคารมีความมั่นคงสูง เนื่องจากคนผู้จำนวนมากต้องมีหลักทรัพย์มาค้ำประกัน หรือถ้าผู้ไม่สูงนักก็ต้องมีบุคคลมาค้ำประกัน ประกอบกับมีมาตรการการลงทะเบียนทางสังคมแก่ผู้ไม่ชำระคืน โดยติดประกาศชื่อไว้ในร้านน้ำชา ทำให้อัตราการคืนทุนสูง ประการที่สี่ ธนาคารใช้มาตรการทบตันทบดอก ทำให้ชาวบ้านไม่กล้าผิดนัดการชำระคืน และประการสุดท้าย เนื่องจากธนาคารเป็นองค์กรของชุมชน มีคนหลายฝ่ายมาช่วยในการดำเนินงาน ทุกคนก็คอยสอดส่องดูแลอีกด้วย

4.3) กลุ่มออมทรัพย์เพื่อการผลิต เป็นกลุ่มที่เกิดขึ้นภายหลังจากกองทุนเงินล้านเข้ามาในหมู่บ้าน โดยชาวบ้านที่อำเภอลำลูกกา จ.ปทุมธานี ดำเนินการจัดตั้งกลุ่มออมทรัพย์เพื่อการผลิต โดยรับฝากเงินสัจจะจากสมาชิก และใช้เป็นเงื่อนไขสำหรับผู้ที่จะกู้กองทุนหมู่บ้านด้วยว่าจะต้องมีการออมทรัพย์แบบสัจจะจึงจะให้กู้

4.4) กลุ่มอาชีพ เป็นกลุ่มจัดตั้งเอง มีกิจกรรมคือ ชื้อนุ้ยให้สมาชิกในกลุ่ม

(5) ระบบสวัสดิการฐานทรัพยากร

ในกลุ่มคนจนที่เป็นชาวนา พบว่า ฐานทรัพยากรเป็นสวัสดิการที่สำคัญของชุมชน เช่น กรณีบ้านหาญฮีที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนราชสีห์ไศลนั้น สวัสดิการสำคัญที่ช่วยให้เกิดความมั่นคงทางอาหาร คือ นาตามที่เราจะสามารถทำการผลิตเพื่อการบริโภค และสามารถสร้างรายได้ให้แก่ตนได้ด้วย เมื่อแหล่งทรัพยากรถูกทำลายก็ต้องอพยพไปหาแหล่งรายได้อื่น เช่น ไปรับจ้าง เป็นต้น

ส่วนชาวบ้านแม่คองซ้าย อ. เชียงดาว จ. เชียงใหม่ ซึ่งได้รับผลกระทบจากการประกาศเขตป่าอนุรักษ์ ก็ได้ใช้ป่าเป็นฐานอาหารและฐานรายได้ของตนเช่นเดียวกัน

2. การเข้าถึงระบบสวัสดิการของชาวนาและปัญหา

ในกลุ่มชาวนายากจนนั้น ถึงแม้ว่าจะมีการจัดสวัสดิการหลายส่วนแก่ชุมชน แต่ก็พบว่าสวัสดิการหลายอย่างไม่เพียงพอกับความต้องการของเกษตรกรยากจน

ในกรณีสวัสดิการด้านการศึกษา มีทุนเพียงจำนวนน้อย ไม่เพียงพอความต้องการ นอกจากนั้นในบางองค์กร เช่น สหกรณ์การเกษตรยังมีเงื่อนไขที่ทำให้เกษตรกรยากจนเข้าไม่ถึงทุน โดยกำหนดเงื่อนไขไว้ว่า ผู้รับทุนจะต้องเป็นสมาชิกที่ทำธุรกิจกับสหกรณ์ มีเงินฝากกับสหกรณ์ มาประชุมตรงเวลา ไม่ติดค้างหนี้สิน และมีการถือหุ้นกับสหกรณ์ เป็นต้น

ในกรณีการรับจำนำข้าวชาวนายากจนมักเข้าไม่ถึงโครงการ เนื่องจากมีกระบวนการที่ยุ่งยากซับซ้อน เช่น การศึกษาที่ อ.รัตนบุรี ที่มีชุมชนอยู่ห่างจากตัวอำเภอประมาณ 20 กม. พบว่าขั้นตอนในการจำนำข้าวมี 7 ขั้นตอน คือ (1) ลงทะเบียนที่บ้านผู้ใหญ่บ้าน (2) ยื่นหนังสือลงทะเบียนที่ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร ที่อำเภอรัตนบุรี (3) เปิดสมุดบัญชีที่ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตรที่อำเภอท่าตูม (4) ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร อำเภอรัตนบุรีประทับตราลงจำนวนข้าวที่จะจำนำในบัญชีลงทะเบียนเพื่อแจ้งจำนวนที่ชัดเจน (5) นำข้าวไปขายให้โรงสีที่อำเภอท่าตูม (6) ได้ใบประทวนแล้วนำไปขึ้นเงินที่ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตรอำเภอรัตนบุรี และ (7) ได้ใบนัดแล้วไปรับเงินที่ ธนาคารเพื่อการเกษตร

และสหกรณ์การเกษตร อำเภอท่าตูม จากกระบวนการที่ยุ่งยากดังกล่าวทำให้เกษตรกรยากจนเข้าไม่ถึงการจำหน่ายข้าว นอกจากนี้ โรงสียังใช้กระบวนการการตรวจวัดคุณภาพข้าวโดยการสีหลายรอบ เกินกว่าที่กำหนดโดยที่เกษตรกรไม่สามารถทราบได้ ทำให้ข้าวหักเสียหายแล้วตัดราคาลง และโรงสีหลายแห่งมีการโกงตาชั่งอีกด้วย

ในกรณีชาวบ้านบ้านคลองโยงที่อำเภอพุทธมณฑล ไม่สามารถเข้าถึงการจำหน่ายราคาข้าว เนื่องจากโรงสีนำเอาชื่อชาวบ้านไปใช้ในโครงการเท่านั้นเท่านั้น เพราะการปฏิบัติตามนโยบายล่าช้า ชาวบ้านส่วนใหญ่ขายข้าวหมดแล้ว นอกจากนี้ ชาวบ้านยังเห็นว่า การเข้าร่วมโครงการไม่ได้ทำให้มีความแตกต่างไปจากการขายให้พ่อค้าข้าวหรือโรงสีโดยตรง เพราะกระบวนการยุ่งยากเช่นเดียวกับกรณีศึกษาชาวบ้านจังหวัดสุรินทร์ ชาวบ้านเห็นว่า จะถูกหักราคาจากการวัดความชื้น ค่าใช้จ่ายในเรื่องค่าขนส่ง ค่าเช่ากระสอบซึ่งหากลงทุนซื้อกระสอบเองต้องเสียค่าใช้จ่ายมาก ฯลฯ ปัจจัยเหล่านี้ทำให้ชาวบ้านยอมให้โรงสีใช้ชื่อของตนเข้าไปใช้ในโครงการโดยได้ค่าตอบแทนจากโรงสีบ้างเพียงเล็กน้อย

ตัวอย่างปริมาณคนจนที่เข้าถึงสวัสดิการกรณีชาวบ้านลุ่มน้ำปากพนังนั้น พบว่า จากคนจน 12 คน ในพื้นที่ เข้าถึงสวัสดิการจำนวน 9 คน อีก 3 คน ไม่ได้รับสวัสดิการใดๆเลย นอกจากนี้ในจำนวนผู้ได้รับการช่วยเหลือปรากฏว่าเป็นการสงเคราะห์ผู้สูงอายุ 3 ราย ส่วนการฟื้นฟูอาชีพและไร่นามี 6 ราย เป็นต้น

สำหรับสวัสดิการที่คนจนเข้าถึงได้ เป็นสวัสดิการที่มาจากฐานทรัพยากร เช่น ป่า หรือแม่น้ำ ที่เป็นแหล่งอาหาร และแหล่งรายได้สำหรับคนจน ซึ่งเป็นระบบสวัสดิการที่มีในกรณีชุมชนที่ยังไม่ก้าวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจการตลาดอย่างเต็มที่เท่านั้น ซึ่งจากกรณีศึกษาจะเห็นว่า เริ่มสั่นคลอนจากผลกระทบจากโครงการของรัฐต่างๆ ส่วนกรณีชาวบ้านที่ก้าวเข้าสู่การผลิตเพื่อขายเต็มที่ ปัญหาที่เผชิญในด้านต้นทุนการผลิตและราคาข้าว กับระบบสวัสดิการ (ซึ่งภายในระบบสวัสดิการเองก็มีปัญหาการเข้าถึงของกลุ่มคนจน ความเพียงพอ ฯลฯ) ที่ได้รับดูจะห่างไกลกันมาก

4.5.2 กลุ่มอาชีพและชุมชนเกษตรกรในธุรกิจเกษตร

กรณีศึกษากลุ่มเกษตรกรในธุรกิจเกษตรมี 3 กรณี คือ "รูปแบบการจัดสวัสดิการแก่เกษตรกรรายย่อยในเขตป่าสงวนแห่งชาติดงลาน กรณีศึกษาบ้านโนนหวานไฟ อ.สีชมพู จ.ขอนแก่น ซึ่งเป็นชุมชนชาวไร่ และ "คนเลี้ยงกุ้งกุลาดำกับความชอกช้ำท่ามกลางโลกาภิวัตน์" และกรณีเกษตรกรผู้เลี้ยงโคนม

การพิจารณาระบบสวัสดิการสำหรับทั้งสองกรณี อาจแยกพิจารณาใน 2 มิติคือ สวัสดิการทั่วไป และระบบสวัสดิการเฉพาะกลุ่มอาชีพและชุมชนเกษตรกรในธุรกิจเกษตร

1. ระบบสวัสดิการทั่วไป

ในมิติระบบสวัสดิการทั่วไป กลุ่มอาชีพและชุมชนธุรกิจเกษตรที่เป็นเกษตรครบวงจรที่ จ. ขอนแก่น หรือธุรกิจกุ่มกุลาค้าที่ จ. นครศรีธรรมราช และกรณีศึกษาเรื่องโคนมในภาคเหนือ มีระบบสวัสดิการรวม 3 ระบบ คือ

(1) ระบบสวัสดิการของรัฐ

ระบบสวัสดิการภาครัฐที่มีการจัดในพื้นที่ จะคล้ายคลึงกับพื้นที่ทั่วไป คือ

1.1) สวัสดิการทั่วไป เช่น โครงการ 30 บาทรักษาทุกโรค หรือบัตรสวัสดิการประชาชน ด้านการรักษาพยาบาล (สปร.) บัตรประกันสุขภาพ 500 บาท เงินกู้ยืมเพื่อการศึกษา เป็นต้น

1.2) กองทุนทั่วไป เช่น กองทุนเพื่อแก้ไขความยากจน (กข.คจ.) กองทุนเงินล้าน เป็นต้น

1.3) สวัสดิการสงเคราะห์ เช่น สวัสดิการคนชรา ผู้พิการ หรือการแจกถุงยังชีพที่ประกอบด้วย ข้าวสาร 5 กก. บะหมี่กึ่งสำเร็จรูป และอาหารกระป๋อง สำหรับชาวนาทุ่งที่ถูกน้ำท่วม

1.4) นโยบายเกื้อหนุน เช่น นโยบายการพักชำระหนี้ ธกส. การประกันราคาพืชผลของ ธกส. เป็นต้น

(2) ระบบสวัสดิการของชุมชน

ระบบสวัสดิการของชุมชนมีทั้งสวัสดิการด้านเงิน เช่น กลุ่มออมทรัพย์ สวัสดิการด้านการบริโภค เช่น ร้านค้าสวัสดิการชุมชน สวัสดิการด้านความมั่นคงทางอาหาร เช่น กลุ่มอาจข้าว หรือสวัสดิการด้านการประกอบอาชีพ เช่น การพยายามค้นคว้าทดลองเกี่ยวกับอาหารกุ่มของเกษตรกรบ้านเนินหนองหงส์ร่วมกับตำบลเกาะเพชร เพื่อลดต้นทุนอาหารและสร้างความมั่นใจในคุณค่าของอาหารกุ่มให้มากขึ้น

การรวมกลุ่มของเกษตรกรผู้เลี้ยงโคนมนั้น ดำเนินการในรูปแบบสหกรณ์ ซึ่งถูกคาดหวังที่จะเป็นตัวแทนของเกษตรกรโคนม ในการพัฒนาอาชีพของเกษตรกรโคนมให้มีความมั่นคงในทางเศรษฐกิจ โดยสมาชิกเข้าหุ้นกันและกู้เงินทำกิจกรรมการแปรรูปน้ำนม เกษตรกรโคนมมีชีวิตติดต่อกับภายนอกโดยผ่านสหกรณ์โคนมทั้งหมด

(3) ระบบสวัสดิการของกลุ่มธุรกิจเอกชน

สวัสดิการของบริษัทเอกชน เป็นสวัสดิการที่เกี่ยวกับธุรกิจ ดังเช่นธุรกิจเมล็ดพันธุ์ที่ จ. ขอนแก่น บริษัทจะให้ความช่วยเหลือในการจ่ายต้นทุนการผลิตให้ทุกอย่าง เกษตรกรที่ไม่มีเงินทุนก็

สามารถเป็นผู้ผลิตได้ ซึ่งเอื้อประโยชน์ให้เกษตรกรอย่างดี นอกจากนี้ถ้าหากผลิตไม่ดี ไม่มีคุณภาพ บริษัทก็ไม่เอาต้นทุนคืน

(4) การเข้าถึงระบบสวัสดิการทั่วไป

การเข้าถึงระบบสวัสดิการที่เป็นของรัฐโดยทั่วไป พบว่า กลุ่มคนจนบางส่วนเข้าไม่ถึงระบบสวัสดิการ เนื่องจาก

- 4.1) การตัดสินใจในการคัดเลือกบุคคลที่จะได้รับสวัสดิการจากรัฐ เป็นหน้าที่ของผู้นำหมู่บ้าน ชาวบ้านจะขาดข้อมูล การจัดสรรส่วนใหญ่จะตกอยู่กับกลุ่มเครือญาติของผู้นำ
- 4.2) คนจนบางส่วน เช่น คนชราที่ยากจน คนพิการ จะมีความรู้สึกว่าตนเองต่ำต้อย ไม่กล้าแสดงสิทธิของตนเอง ทำให้ขาดโอกาสที่จะเข้าถึงสวัสดิการ
- 4.3) ชาวบ้านขาดข้อมูลเกี่ยวกับสวัสดิการที่มีอยู่และระบบการจัดการ ในกรณีสวัสดิการชุมชน คนส่วนใหญ่ค่อนข้างพอใจ เห็นว่าดีเพราะสามารถควบคุมได้ใกล้ชิด
- 4.4) ในกรณีสวัสดิการภาคเอกชน คนจนจะขาดโอกาสที่จะรับรู้การตัดสินใจของเจ้าหน้าที่ทางธุรกิจ โดยเฉพาะการตรวจสอบเม리트พันธุ์ ต้องยอมเชื่อเจ้าหน้าที่

2. ระบบสวัสดิการเฉพาะและปัญหา

กรณีศึกษาเกษตรกรเลี้ยงกุ้งกุลาดำ จะเห็นอย่างชัดเจนว่า ภาพชีวิต วิธีการผลิตของเกษตรกรที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับโลกาภิวัตน์ ระบบการค้าระหว่างประเทศ คือปัญหาหลักที่สำคัญซึ่งนำมาสู่วงจรธุรกิจที่ตนเองขาดองค์ความรู้และเทคนิค ประสบการณ์ในการเลี้ยงกุ้ง เช่น เทคนิคการเพาะเลี้ยง ขนาดบ่อ ความเค็มของน้ำ โรคกุ้ง ขาดข้อมูลและความรู้เกี่ยวกับการใช้ยา อาหารกุ้ง ซึ่งยาและอาหารเป็นปัจจัยหรือเป็นวิทยาการทางการผลิตที่สำคัญที่เกษตรกรต้องใช้โดยปฏิเสธไม่ได้ การขาดข้อมูลและขาดโอกาสในการรับรู้รับทราบข้อมูลการตลาด หรือไม่สามารถเข้าถึงแหล่งข้อมูลเกี่ยวกับสภาวะการตลาดและช่องทางในการเข้าถึงตลาด การขาดโอกาสการรู้เกี่ยวกับนโยบายของรัฐ เช่น การประกาศเป็นพื้นที่ห้ามเลี้ยง พื้นที่น้ำจืดเพื่อการเพาะปลูกและพื้นที่น้ำเค็มรวมถึงข้อสิทธิในการตัดสินใจ ความผันผวนเกี่ยวกับราคา กับต้นทุนที่สูงมากส่งผลต่อฐานะของเกษตรกรอย่างแบบเฉียบพลัน

ในขณะที่มาตรการช่วยแก้ปัญหาของรัฐไม่ได้เน้นที่จะสนับสนุน ช่วยเหลือเกษตรกรผู้เลี้ยงกุ้งรายย่อย แต่คงให้ความสำคัญในเชิงการวางโครงสร้างพื้นฐานการเลี้ยงกุ้งที่เป็นประโยชน์กับบริษัทมากกว่าให้ความสำคัญและมีมาตรการที่เน้นประโยชน์แก่เกษตรกรเลี้ยงกุ้งรายย่อย ดังนั้นสำหรับเกษตรกรเลี้ยงกุ้ง สวัสดิการช่วยเหลือทั่วไปจึงไม่สามารถแก้ปัญหาเชิงโครงสร้างที่เป็น

ปัญหาพื้นฐานเหล่านี้ได้เลย และเป็นกรณีศึกษาที่สะท้อนให้เห็นว่า มีความจำเป็นที่จะต้องพิจารณาปัญหาของกลุ่มอาชีพและชุมชนเกษตรกรในระดับของวิถีคิดและทิศทางการพัฒนาภาคเกษตรกรรมของรัฐ

ส่วนกรณีชุมชนเกษตรกรที่อยู่ในระบบเกษตรครบวงจร ปัญหาเฉพาะที่ควรพิจารณา มี 2 ประเด็นคือ ประเด็นแรก เกษตรกรที่อยู่ในเกษตรครบวงจรมีลักษณะเป็นแรงงานรับจ้างในไร่นาของตนเอง จากกรณีศึกษาจะเห็นได้ว่า เกษตรกรต้องใช้แรงงานของตนเองสูงมาก เกษตรกรต้องใช้ชีวิตอยู่ในแปลงเกษตรยาวนาน ในขณะที่บริษัท ไม่ได้รับผิดชอบด้านค่าจ้างแรงงานขั้นต่ำ และสวัสดิการใดๆ เลย ดังนั้น ควรพิจารณาปัญหาสวัสดิการในมิติด้านสวัสดิการแรงงาน ซึ่งถูกผันไปเป็นปัญหาอีกมิติหนึ่งที่เห็นได้ชัดจากกรณีศึกษาว่า มีความเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อม คือ สภาพดินเสื่อมคุณภาพ ความเข้มข้นในการใช้ที่ดินสูง มีการใช้สารเคมี สารพิษต่างๆ อย่างเข้มข้น เกิดสารพิษตกค้างในพื้นดินและในแหล่งน้ำ ซึ่งส่งผลกระทบต่อเกษตรกรโดยตรงและเนื่องจากมีความเสี่ยงต่อการรับสารเคมี

ดังนั้น จึงต้องพิจารณาปัญหาสวัสดิการที่สำคัญคือ เรื่องการจัดประกันสุขภาพ หรือประกันสังคมให้กับเกษตรกร เพราะถือว่าเกษตรกรเป็นลูกจ้างของบริษัทเช่นเดียวกัน เพียงแต่ประกอบการในแปลงเกษตรของตนเองเท่านั้น นอกจากเสี่ยงต่อสุขภาพแล้ว เกษตรกรยังเสี่ยงต่อการขาดทุนด้วย ในแต่ละรุ่นเกษตรกรไม่มีความมั่นใจว่าจะสามารถสร้างรายได้แก่ตนเองได้ ฉะนั้นบริษัทจึงควรจ้างแรงงานรายวันด้วย อาจจะเป็นค่าแรงขั้นต่ำ เพราะเวลาอย่างน้อย 3 เดือนเกษตรกรไม่สามารถไปทำงานอย่างอื่นได้ นอกจากนี้ ควรมีมาตรการบังคับให้มีการชี้แจงโทษของสารเคมี สารพิษต่างๆ ที่นำมาใช้ในแปลงเกษตรให้กับเกษตรกรได้รับทราบ และแนะนำวิธีการใช้และการป้องกันตนจากสารพิษ เพื่อเป็นการให้ข้อมูลก่อนการตัดสินใจในการประกอบการของเกษตรกร

ในกรณีของโคนมนั้น รัฐบาลให้บงกชสหกรณ์โคนม แต่ละพื้นที่สร้างศูนย์ขึ้นมาเพื่อเป็นตัวกลางในการรับซื้อน้ำนมดิบ ก่อนขายให้โรงงานแปรรูปอีกทีหนึ่ง และบางแห่งดำเนินการแปรรูปเอง แต่กิจการของสหกรณ์โดยส่วนใหญ่ล้มเหลวในทางธุรกิจ ทำให้การแก้ปัญหาราคานม และความพยายามในการยกระดับรายได้ของเกษตรกรโคนมทำไม่ได้ เนื่องจากกลไกของผลประโยชน์ในธุรกิจน้ำนม และการผูกขาดของกลไกตลาด รวมถึงปัญหาความไม่โปร่งใสในระบบการจัดการของรัฐ และรัฐวิสาหกิจ ทำให้เกษตรกรโคนมยังคงต้องเผชิญปัญหาในเรื่องราคาผลผลิต และกลายเป็นเกษตรกรที่ยังไม่มีความมั่นคงในอาชีพ เนื่องจากไม่มีความแน่นอนในรายได้จากอาชีพของตนเอง หักแวงโน้มก็จะแย่ง เนื่องจากต้องเข้าสู่เวทีแข่งขันในตลาดโลกที่นับวันจะรุนแรงมากขึ้น

4.5.3 กลุ่มชาวสวน

ระบบสวัสดิการในกลุ่มชาวสวน ใน 3 กรณีศึกษาของชาวสวน คือ กรณีศึกษาชาวสวนยาง และกรณีศึกษาบ้านไร่โน และกรณีศึกษาชาวสวนผลไม้จังหวัดระยอง พบว่า สวัสดิการสำคัญมี 2 ระบบ คือ

1. ระบบสวัสดิการภาครัฐ

เป็นระบบสวัสดิการทั่วไปคล้ายกับกลุ่มอื่นๆ เช่น การรักษาพยาบาล 30 บาท รักษาทุกโรค กองทุนหมู่บ้าน เป็นต้น

2. ระบบสวัสดิการของชุมชน ซึ่งมี 2 ระบบคือ

(1) ระบบสวัสดิการฐานทรัพยากรท้องถิ่น

เป็นระบบสวัสดิการสำหรับคนจนที่ได้ใช้ทรัพยากรในท้องถิ่นเป็นหลักประกันความมั่นคงในชีวิต ดังเช่น เกษตรกรในสวนผลไม้จังหวัดระยอง ที่ใช้ปื้งเป็นแหล่งอาหาร แหล่งปัจจัยสำหรับการประกอบอาชีพเสริม คือ ทอเสื่อกระจูด และเป็นแหล่งรายได้ของตน

(2) ระบบสวัสดิการฐานงานพัฒนา

เป็นระบบสวัสดิการของชุมชน โดยการรวมตัวของชาวสวนยาง 11 ชุมชน เพื่อรวบรวมผลผลิตยาง และเข้าหุ้นกันจัดตั้งโรงแปรรูปยางพาราขึ้น ด้วยหวังว่าจะช่วยยกระดับรายได้ของชาวสวนยาง แต่ทำไม่สำเร็จ อย่างไรก็ตาม ชุมชนไม่เรียงได้พัฒนากลุ่มไปสู่การสร้างเครือข่ายระหว่างเครือข่ายยางพารา เครือข่ายนา และเครือข่ายชาวสวนผลไม้ ซึ่งเป็นการก่อรูปของการช่วยเหลือกันบนฐานการผลิตที่เป็นวิถีชีวิต ถือเป็นการพัฒนากระบวนการบนฐานวัฒนธรรมของชุมชนที่น่าสนใจ

ในขณะที่ชาวสวนบ้านไร่โน มีการรวมกลุ่มจัดทำกลุ่มออมทรัพย์ และมีการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตจากการปลูกกาแฟอย่างเดียว เป็นการปลูกไม้ผลผสมผสานเพื่อการพึ่งตนเองเป็นหลัก

3. การเข้าถึงระบบสวัสดิการของกลุ่มชาวสวน

กลุ่มคนจนเข้าไม่ถึงสวัสดิการ เนื่องจากไม่มีโอกาสเข้าร่วมในการจัดสรรสวัสดิการต่างๆ ของภาครัฐ คนที่จัดสรรจะเป็นกลุ่มนำของชุมชน ยกเว้นการเข้าถึงแหล่งทรัพยากร ธรรมชาตินั้น ทุกคนสามารถเข้าถึงโดยเท่าเทียมกัน อย่างไรก็ตามระบบสวัสดิการฐานทรัพยากรในกรณีศึกษาชาวสวนผลไม้ ที่จังหวัดระยองนั้น กำลังจะหมดไปเนื่องจากรัฐมีโครงการถมที่ปื้ง

ในกรณีของชาวสวนยาง พบว่า ศูนย์การศึกษาและพัฒนาชุมชนไม้เรียง ซึ่งเป็นศูนย์กลางที่ผู้นำได้มาเรียนรู้ร่วมกัน และพัฒนากิจกรรมของกลุ่มให้เกิดมากขึ้น โดยมีความพยายามช่วยเหลือกันของกลุ่มชาวสวนยางในการแปรรูปยางพารา ซึ่งเป็นธุรกิจของชุมชน ทำให้ชาวสวนยางในกลุ่มได้เรียนรู้ และพัฒนากระบวนการเรียนรู้ของตนออกไปได้ แต่ในธุรกิจยางพารานั้น ก็ยังมีคนจนที่เข้ามารับจ้างในโรงงานแปรรูป ซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนจากภาคอีสาน และมีบางส่วนมาจากจังหวัดอื่นในภาคใต้ ไม่สามารถเข้าถึงสวัสดิการต่างๆ ได้

4.5.4 กลุ่มชาวประมงพื้นบ้าน

กรณีศึกษาชุมชนประมงพื้นบ้านมี 2 กรณี คือ ชุมชนประมงพื้นบ้านคลองตำหรุ อำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี และกรณีศึกษาเรื่อง ปัญหาและรูปแบบการแก้ไขปัญหาความยากจนในชุมชนประมงพื้นบ้านภาคใต้: กรณีศึกษาชุมชนประมงบ้านทอน

ระบบสวัสดิการของชาวประมงพื้นบ้าน ในกลุ่มชาวประมงพบว่าการจัดสวัสดิการมาจาก 4 กลุ่ม คือ

1. การจัดสวัสดิการจากภาครัฐ

รูปแบบการจัดสวัสดิการของภาครัฐมีหลายแบบ ได้แก่

(1) การจัดสวัสดิการสำหรับคนทั่วไป เช่น การประกันสังคม และบัตรสุขภาพ

(2) การจัดตั้งกลุ่มอาชีพและสนับสนุนกิจกรรมกลุ่ม การจัดตั้งกลุ่มดังกล่าวจะเห็นได้ชัดเจนจากกรณีศึกษาชุมชนประมงบ้านทอนที่ทางการเข้ามาดำเนินการจัดตั้งกลุ่มและให้การสนับสนุนเงินทุนเพื่อการดำเนินกิจกรรมของชาวประมง เช่น

กลุ่มประมงพื้นบ้าน ได้รับการจัดตั้งจากประมงจังหวัดเมื่อ 8 ปีที่แล้ว กรมประมงได้จัดสรรเงิน 300,000 บาท ให้ชาวประมงกู้ยืมไปซื้อเครื่องมือประมง การฝึกอาสาสมัครพิทักษ์ทะเล การออกตรวจจับเรือประมงพาณิชย์ที่ลักลอบบุกรุกเข้าทำการประมงในเขตอนุรักษ์ 3,000 เมตร แต่การดำเนินการไม่สามารถแก้ปัญหาได้อย่างถาวร

กลุ่มเรือกอและจำลอง มี 2 กลุ่ม กลุ่มแรกได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานพัฒนาชุมชน อีกกลุ่มหนึ่งได้รับการสนับสนุนจากศูนย์การศึกษานอกโรงเรียน กลุ่มเป้าหมายมักจะเป็นกลุ่มเยาวชน ปัญหาสำคัญ คือ คนที่มีฝีมือดีมักจะได้รับอุดหนุนด้วยการสั่งจองให้ผลิตจากคนภายนอกด้วยปริมาณที่สูงกว่าคนที่มีความปราณีตในการผลิตในมาตรฐานที่ดี ทำให้กลุ่มหลังท้อแท้หมดกำลังใจ

กลุ่มผลิตภัณฑ์กระจุต ได้รับการสนับสนุนหลักจากโครงการศิลปาชีพสวนจิตรลดา โดยมีการทำผลิตภัณฑ์หลายรูปแบบ เช่น เสื้อ กระเป๋า ของใส่แว่นตา ฯลฯ ปัญหาสำคัญของกลุ่ม คือ กระจุตที่นำมาใช้ในการผลิตลดลง หายากและราคาแพง ตลาดก็ยังจำกัด ในส่วนสมาชิกเองก็ได้รับค่าตอบแทนชิ้นงานในราคาที่ต่ำ และมีผลต่อสุขภาพการทำงานด้วย

กลุ่มส่งเสริมอาชีพ มีการสนับสนุนจากหลายหน่วยงาน ได้แก่ โครงการเลี้ยงเปิด-ไก่ ของปศุสัตว์ การฝึกอบรมการทำขนม การทำอาหารให้กับกลุ่มแม่บ้าน โดยศูนย์การศึกษาชนนอกโรงเรียน เป็นต้น

(3) การสนับสนุนกองทุนทั่วไป เช่น กองทุนเงินล้าน ซึ่งชาวบ้านบางแห่ง เช่น ชุมชนประมงพื้นบ้านคลองตำหรุ จ.ชลบุรี ก็ได้ใช้เป็นแหล่งกู้เงินเพื่อเลี้ยงสัตว์น้ำ และทำการประมง

(4) การสงเคราะห์ มีหลายรูปแบบ เช่น การสงเคราะห์คนชรา ซึ่งจัดเป็นเบี้ยยังชีพของผู้สูงอายุที่ยากจนหรือถูกทอดทิ้ง ขาดผู้อุปการะเลี้ยงดูหรือไม่สามารถประกอบอาชีพเลี้ยงตนเองได้ ซึ่งในกรณีชุมชนประมงพื้นบ้านคลองตำหรุ มีเงินสงเคราะห์ 2,000 บาท ส่วนชุมชนประมงบ้านทอนผู้สูงอายุจำนวน 16 คน ได้รับการจัดสรรคนละ 300 บาท นอกจากนี้ในกรณีบ้านทอนยังมีงานสงเคราะห์และจัดสวัสดิการของกรมประชาสัมพันธ์ โดยมีการมอบหมายได้รับการสงเคราะห์ 8 คน คนละ 800 บาท ในส่วนของชุมชนประมงคลองตำหรุได้รับเบี้ยยังชีพจากสภาเกษตรกรอีกด้วย

2. การจัดสวัสดิการจากภาครัฐท้องถิ่น

ในระดับท้องถิ่นนั้นกรณีชุมชนประมงพื้นบ้านตำบลคลองตำหรุนั้น องค์การบริหารส่วนตำบลได้มีการจัดสรรเงินสนับสนุนจากองค์การบริหารส่วนตำบลให้จำนวน 100,000 บาท เพื่อให้ใช้ในกลุ่มเพาะเลี้ยงหอยแครง ปู และกุ้ง เป็นต้น

นอกจากนี้เทศบาลและองค์การบริหารส่วนตำบลยังได้จัดเงินทุนสนับสนุนการศึกษาแก่วัดในพื้นที่เพื่อเป็นทุนการศึกษา และอุปกรณ์การศึกษาแก่บุตรหลานในพื้นที่

3. การจัดสวัสดิการจากองค์กรพัฒนาเอกชนและองค์กรสาธารณกุศล

3.1) สวัสดิการการศึกษา เป็นสวัสดิการการศึกษาที่วัดจัดให้แก่คนในชุมชน เช่น กรณีชุมชนประมงคลองตำหรุ ได้ใช้บริการการศึกษาของวัดบุญญราศรี หรือชื่อเดิมว่า วัดคลองตำหรุ ซึ่งให้บริการการศึกษาตั้งแต่ชั้นอนุบาลถึง มัธยมศึกษาปีที่ 3 โดยได้รับเงินทุนสนับสนุนจากองค์การบริหารส่วนตำบลคลองตำหรุ และเทศบาลคลองตำหรุ เป็นทุนการศึกษาให้เด็กนักเรียนบ้าง อาหารกลางวันบ้าง เป็นนมตลอดจนเสื้อผ้าและอุปกรณ์การศึกษาบ้าง ชาวบ้านนิยมส่งลูกหลานมาเรียนเนื่องจากค่าเล่าเรียนไม่แพง อยู่ใกล้บ้าน และได้รับแจกอาหารกลางวันและเสื้อผ้าอีกด้วย

3.2) การเสริมสร้างองค์กรประมงพื้นบ้าน เป็นการสนับสนุนจากองค์กรพัฒนาเอกชน ที่มีต่อชุมชนประมงพื้นบ้านบ้านทอนโดยใช้ชื่อว่า โครงการเสริมการพัฒนาอาชีพชาวประมงพื้นบ้าน จังหวัดนราธิวาส โดยได้รับการสนับสนุนจากสถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา ในช่วงแรก ในช่วงหลัง ได้รับการสนับสนุนจากโครงการจัดการทรัพยากรชายฝั่งภาคใต้ เน้นบทบาทการทำงานหนุนเสริม กระบวนการจัดการทรัพยากรชายฝั่งทะเล โดยองค์กรชุมชนอย่างเต็มรูปแบบ บทบาทหลักการทำงานขององค์กรพัฒนาเอกชน คือ ให้การสนับสนุนและเสริมสร้างการทำงานให้กับองค์กรประมงพื้นบ้านให้เกิดความคล่องตัวและสามารถเคลื่อนไหวไปในทิศทางของการพัฒนาที่ยั่งยืน เป็นกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการทรัพยากรชายฝั่งทะเล และการเสริมศักยภาพการบริหารจัดการองค์กรในด้านต่างๆได้อย่างมีประสิทธิภาพและชาวประมงพื้นบ้านได้มีคุณภาพชีวิตที่ดีกว่าเดิม

4. การจัดสวัสดิการจากชุมชน

การจัดสวัสดิการโดยชุมชนในพื้นที่ที่เป็นกรณีศึกษาชุมชนประมงบ้านทอน พบว่ามีระบบการจัดสวัสดิการหลายรูปแบบ ได้แก่

กลุ่มฌาปนกิจ เป็นกลุ่มที่ก่อตั้งขึ้นมาเพื่อช่วยเหลือครอบครัวผู้เสียชีวิต ตั้งมากกว่า 10 ปี แล้ว โดยเก็บเงินจากคนในหมู่บ้านครอบครัวละ 5 บาท เพื่อนำไปเป็นค่าใช้จ่ายช่วยเหลือในการทำศพของผู้ตาย ในปัจจุบันเก็บเงินได้ประมาณครั้งละ 6,000 บาท

กลุ่มกองทุน เช่น กลุ่มกองทุนหมุนเวียนเครื่องมือประมงพื้นบ้าน ได้รับการสนับสนุนจากโครงการเสริมและพัฒนาอาชีพชาวประมงพื้นบ้าน โดยเป้าหมายระยะแรกเพื่อการรวมกลุ่มคิดค้น และแก้ไขปัญหาค่าความเสื่อมโทรมของทะเล ต่อมาได้รับการสนับสนุนจากกองทุนเพื่อสังคม สำหรับการฟื้นฟูทรัพยากรทางทะเล โดยเน้นที่การประสานงานกับภาครัฐในการตรวจจับเรือประมงพาณิชย์ที่รุกล้ำในเขตอนุรักษ์ การใช้ภูมิปัญญาทำปะการังเทียมที่เรียกว่าซั้ง การปล่อยพันธุ์สัตว์น้ำ การพัฒนาบุคลากร และการให้สมาชิกยืมเงินเพื่อจัดซื้อเครื่องมือประมงในลักษณะหมุนเวียน กองทุนธุรกิจแพปลาสัตว์น้ำ เป็นกองทุนที่เกิดจากวัตถุประสงค์ 4 ประการ คือ (1) เพิ่มรายได้ให้กับชาวประมง (2) ให้ชาวประมงรู้จักการทำงานเป็นกลุ่ม (3) ต่อรองเพิ่มราคาสัตว์น้ำ และ (4) เป็นกองทุนสมทบการจัดการทรัพยากรชายฝั่ง ซึ่งการดำเนินงานของกลุ่มพบว่าได้เกิดกระบวนการเรียนรู้เรื่อง การจัดการและการเรียนรู้ถึงพลังของการรวมกลุ่ม นอกจากนี้ในกลุ่มแม่บ้านกำลังมีการจัดตั้งออมทรัพย์กลุ่มแม่บ้านเพื่อจะใช้เป็นทุนในการประกอบอาชีพ เช่น แปรรูปอาหาร-สัตว์น้ำ และหัตถกรรม เป็นต้น

สวัสดิการชุมชนแบบซากัต (Zakat or Zaakat) เป็นสวัสดิการของชาวมุสลิมที่ถือว่าเป็นหน้าที่ของชาวมุสลิมทุกคนผู้ที่มีรายได้ต้องสงเคราะห์ให้กับผู้ด้อยโอกาสปีละ ร้อยละ 2.5 ของรายได้ ผู้ที่ควรได้รับซากัตมี 8 ประเภท คือ (1) ผู้ที่ไม่มีทรัพย์สินและเครื่องมือในการดำรงชีพ (2) ผู้ที่ไม่มีเครื่องมือในการดำรงชีพเพียงพอกับความต้องการมาตรฐาน (3) ผู้ที่ได้รับมอบหมายให้เก็บรวบรวมซากัต (4) ผู้ที่เปลี่ยนมานับถือศาสนาอิสลาม (5) ผู้ที่ต้องการปลดปล่อยตนเองออกจากความเป็นทาส (ในสิงคโปร์ผู้ที่ได้รับซากัตในกลุ่มนี้ในปัจจุบันคือ ผู้ที่ต้องการได้รับการช่วยเหลือด้านการศึกษาต่อ หรือเพิ่มมาตรฐานการดำรงชีพของตน) (6) ผู้ที่มีหนี้สิน (7) ผู้ต่อสู้ตามแนวทางของอัลเลาะห์ และ (8) ผู้ที่เผชิญปัญหาในระหว่างการเดินทาง

5. การเข้าถึงสวัสดิการของกลุ่มชาวประมงพื้นบ้าน

ในกรณีชุมชนประมงพื้นบ้านคลองตำหรุ พบว่า กลุ่มคนจนสามารถเข้าถึงกองทุนหมู่บ้านละล้าน โดยชุมชนเห็นว่ากองทุนหมู่บ้านมีคุณค่าต่อการช่วยเหลือคนจนได้มีเงินทุนหมุนเวียนใช้จ่ายในการประกอบอาชีพและลดรายจ่ายในครัวเรือน โดยไม่ต้องกู้เงินเพื่อเสียดอกเบี้ย นอกจากนี้คนจนยังเข้าถึงสวัสดิการด้านการศึกษาซึ่งจัดโดยวัดของชุมชนอีกด้วย

ส่วนกรณีชุมชนประมงพื้นบ้านบ้านทอน กลับพบว่า กองทุนส่วนใหญ่คนจนเข้าไม่ถึง เนื่องจากเป็นระบบการจัดการภายในของชุมชน คนที่ได้รับประโยชน์ก่อนมักเป็นเครือญาติของผู้นำเป็นหลัก นอกจากนี้ในหลายกองทุนคนจนไม่กล้าที่จะใช้ประโยชน์กลัวไม่มีเงินใช้คืน

ปัญหาสำคัญของการเข้าไม่ถึงสวัสดิการของชุมชนมักจะมาจากการกำหนดและการตัดสินใจเกี่ยวกับระบบสวัสดิการเป็นการกำหนดจากบุคคลอื่น คนจนไม่มีส่วนร่วมในการตัดสินใจ ที่สำคัญระบบการสนับสนุนที่ลงมาในพื้นที่หลายกิจกรรมขาดการติดตามและการเตรียมการชาวบ้านที่ดำเนินการทำให้กิจกรรมล้มเหลว นอกจากนี้ระบบที่เข้ามาสนับสนุนยังไม่สอดคล้องกับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของชุมชนด้วย เช่น การทำขนมไทยถิ่นอื่น ซึ่งชาวมุสลิมไม่คุ้นเคย จึงไม่สามารถนำมาใช้ได้จริง

4.5.5 กลุ่มเกษตรกรที่ไร้ที่ดินหรือเช่าที่ดินและเกษตรรับจ้าง

เกษตรกรกลุ่มนี้มีกรณีศึกษาจำนวนมาก ซึ่งได้สะท้อนถึงความพยายามช่วยเหลือกันของเกษตรกรที่ไร้ที่ดิน หรือเกษตรกรรับจ้าง ทั้งนี้ระบบสวัสดิการของเกษตรกรกลุ่มนี้มีหลายระบบกล่าวคือ

1. สวัสดิการภาครัฐ

สวัสดิการภาครัฐที่จัดให้แก่ชุมชน เป็นสวัสดิการที่คล้ายกันแทบทุกชุมชน คือ

(1) สวัสดิการทั่วไป เช่น โครงการ 30 บาท รักษาทุกโรค

(2) สวัสดิการกองทุน เช่น กองทุนหมู่บ้าน กองทุน กข.คจ. กองทุนน้ำประปา ของกรมอนามัย กองทุนยา ของกลุ่ม อสม. กลุ่มฌาปนกิจของสหกรณ์การเกษตร กองทุนอาสาป้องกันภัย ที่ชาวบ้านนำมาให้กู้เพื่อการประกอบอาชีพ กองทุนเอดส์ สำหรับช่วยทำศพผู้ติดเชื้อ

(3) สวัสดิการสงเคราะห์ เช่น ศูนย์สงเคราะห์ราษฎรประจำหมู่บ้าน ของบ้านศรีเตี้ย จ.ลำพูน ที่ได้รับงบประมาณ 12,000 บาทจากกระทรวงแรงงานและสวัสดิการสังคม เมื่อ ปี 2543 มีเป้าหมายช่วยเหลือคนจนทุพภิกขภัย สงเคราะห์คนชรา คนพิการ และทุนการศึกษา

2. สวัสดิการองค์กรศาสนาและองค์กรพัฒนาเอกชน

ในกรณีเกษตรกรรับจ้าง จ.เชียงใหม่ คริสตจักร จะสนับสนุนการศึกษาแก่ชุมชน โดยการจัดรถโดยสารรับส่งนักเรียนให้ พร้อมทั้งจัดหาเสื้อผ้าและค่าใช้จ่ายอื่นๆสนับสนุนด้วย

นอกจากนี้องค์กรพัฒนาเอกชน เครือข่ายกลุ่มเกษตรกรภาคเหนือ (คชน.) ได้สนับสนุนโครงการพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืน ทำให้เกิดกิจกรรมในชุมชนหลายอย่าง เช่น กลุ่มเลี้ยงหมู กลุ่มเลี้ยงปลา กลุ่มเลี้ยงกบ ฯลฯ เพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตสมาชิกในหมู่บ้าน ลดค่าใช้จ่าย และเพิ่มการหมุนเวียนเงินภายในหมู่บ้าน

ส่วนกองทุนเพื่อสังคม ได้จัดสรรเงินสนับสนุนในการจัดระบบน้ำแก่ชุมชนอีกด้วย

3. สวัสดิการชุมชน

ผลการวิจัยพบสวัสดิการชุมชนหลายรูปแบบ คือ

(1) การช่วยเหลือแบบวัฒนธรรมเกื้อกูล เช่น กรณีชุมชนที่คลองรังสิตที่เป็นชุมชนเดิม และกลุ่มรับจ้างช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เมื่อยามชุมชนเดิมเดือดร้อนตอนน้ำท่วม กลุ่มรับจ้างก็เข้าไปช่วยเหลือ เวลากลุ่มรับจ้างไม่มีงานทำก็เข้าไปขอความช่วยเหลือจากผู้ใหญ่บ้านและชาวบ้านได้ ส่วนกรณีพื้นที่ลำพูน เกษตรกรมีวัฒนธรรมการเอามื้อ เอากัน ซึ่งเป็นการช่วยเหลือกันด้านการแลกเปลี่ยนแรงงานที่เชื่อว่า งานในครอบครัว หรือชุมชน จะเสร็จได้ด้วยความช่วยเหลือจากญาติพี่น้อง เพราะเป็นงานหนักเกินกว่ากำลังแรงงานภายในครัวเรือน และต้องตอบแทนด้วยการไปช่วย ไม่ว่าจะเป็นสิ่งของ แรงงาน เงินและน้ำใจในการทำเกษตร เช่น เดิมมีการเอามื้อกันในการทำนา ต่อมาเมื่อมีการทำสวนลำไยก็เป็นการเอามื้อเก็บผลลำไยแทน เป็นการสร้างความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้น